

Sosyal Bilimler
Enstitüsü

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**BEZZÂZÎ'NİN EL-FETÂVÂ'SINDA UKÛBÂT BAHİSLERİ
VE HANEFİ FİKİH LİTERATÜRÜNE ETKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED YASİR ÖZSOY

İstanbul, 2023

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**BEZZÂZÎ'NİN EL-FETÂVÂ'SINDA UKÛBÂT BAHİSLERİ
VE HANEFİ FİKİH LİTERATÜRÜNE ETKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED YASİR ÖZSOY

Danışman: DOÇ. DR. ÖZGÜR KAVAK

İstanbul, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAY BELGESİ

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi MUHAMMED YASİR ÖZSOY'un, BEZZÂZÎ'NİN EL-FETÂVÂ'SINDA UKÛBÂT BAHİSLERİ VE HANEFİ FİKİH LİTERATÜRÜNE ETKİSİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 5.07.2023 tarih ve 2023-30/16 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 23/10/2023

Öğretim üyesi Adı Soyadı

İmzası

1	Tez Danışmanı	Doç. Dr. ÖZGÜR KAVAK	
2	Jüri Üyesi	Prof. Dr. TUNCAY BAŞOĞLU	
3	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi MUHAMMED USAME ONUŞ	

ÖZET

Bu çalışma, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (v. 827/1424) isimli Hanefî bir alimin, “*el-Fetâva’l-Bezzâziyye*” ismiyle meşhur olmuş fetâvâ kitabındaki ukûbât bahislerinin incelemesini ve bu bahislerin Hanefî fıkıh literatürüne olan etkilerini konu edinmektedir. İnceleme faaliyetinin, Hanefî mezhebine ait bir fetâvâ metninde yapılması, mezhebin klasik dönem fetâvâ isimli metnlerinin ukûbât alanındaki işlevlerini, temsil niteliği yüksek bir metin üzerinden örneklendirmeyi amaçlamaktadır. Zira klasik Hanefî literatürde fetâvâ ismiyle meşhur olan pek çok metin, mahzâ soru-cevap usulünde yazılmış fetva kitaplarından farklı olarak tanım, taksim, tartışma ve anekdot gibi unsurlar da içermektedir. Ayrıca hem mezhep imamlarından hem de daha sonra gelen Hanefî fukahâdan ve yazıldığı dönemin alimlerinden aktarılan çeşitli fetvaları aynı anda içerebilmektedir. Bu şekildeki bir metinler topluluğunda suç ve ceza konularının seyrini incelemek önemli bir faaliyet olmalıdır. Hanefî literatürde ukûbât bahisleri ile ilgili çokça atıf yapılan ve iktibasta bulunulan *Bezzâziyye* metninin müellifi, hicri VIII. yüzyılın sonu ile IX. yüzyılın başında bir Türk-Moğol İslam devleti olan Altın Orda Hanlığı’nda yaşamıştır. Bu dönemde, İslam dünyasında çeşitli iç karışıklıklar ve fitneler yaşanmaktadır. Müellif bu hareketli dönemde, Altın Orda toprakları ve ayrıca Anadolu coğrafyasında bulunarak, döneminin meşhur uleması ile hoca, akran ve talebelik ilişkisi içerisinde olmuştur. Böylece fûrû-ı fıkıh alanında ulema arasında önemli derecede temayüz etmiştir. Yazmış olduğu metinlerle, Hanefî fıkıh literatüründen ibâdât, muâmelât ve ukûbât olarak fıkıh ilminin tüm bilgi alanlarında çok sayıda atıflar almıştır.

Anahtar Kelimeler: Bezzâzî, Fetva, Fetâvâ, Ukûbât, Ta’zîr, Siyâset-i Şer’iyye

ABSTRACT

This study aims to examine the ukubat topics in the fatawa book, *al-Fatawa al-Bazzaziyya* and its effects on Hanafi fiqh literature. The book was written by the Hanafi scholar named Muhammad bin Muhammad bin Shihab al-Kardari al-Khwarizmi al-Bazzazi (d. 827/1424). Conducting the research activity on a fatawa text belonging to the Hanafi maddhab aims to exemplify the functions of the classical period fatawa texts of the maddhab in the field of ukubat through a highly representative text. Because, many texts famous under the name of fatawa in classical Hanafi literature also contain elements such as definitions, divisions, discussions and anecdotes, unlike the fatwa books written in the only question-answer style. In addition, it can simultaneously contain various opinions conveyed by both the maddhab imams, the later Hanafi scholars and the scholars of the period in which it was written. The author of the *Bazzaziyya* text lived in the Golden Horde Khanate, a Turkish-Mongolian Islamic state. During this period, various internal turmoil and discord were experienced in the Muslim world. During this active period, the author was in the lands of the Golden Horde and also in the Anatolian geography, and had relationships with the famous scholars of his period as teacher, peer and student. Thus, he distinguished himself significantly among the scholars in the field of fiqh. With the texts he wrote, he received many references from the Hanafi fiqh literature in all fields of knowledge of fiqh.

Keywords: Bazzazi, Fatwa, Fatawa, Ukubat, Tazir, Siyasa Shariyya

ÖNSÖZ

Şer‘î ameli hükümlerin bilgisinin incelendiği fıkıh ilminde, usul, furû ve tarih olarak pek çok boyutta kıymetli bir yazım birikimi mevcut olmuştur. Bunlar içerisinde fert ve cemiyet hayatı ile doğrudan ve belki de en kuvvetli bir şekilde ilişkili olan fetva literatürünün, suç ve ceza meselelerine dair içeriği önemli bir inceleme alanıdır. Bu incelemeyi Hanefi fıkıh literatürü içerisinde ibadetler, muameleler ve ukûbât olarak her bilgi alanında itibar görerek temayüz etmiş bir fetâvâ metninde gerçekleştirmek ise çalışmanın sabit ayağı olarak tercih edilmiştir. Böylece Hanefi mezhebi fetâvâ metinleri ve ukûbât bahisleri ile ilgili araştırmalara mütevazî bir katkı sunulması hedeflenmektedir.

Çalışmanın başından sonuna kadar gerek teknik konularda gerek ilmi konularda çeşitli zorluklar yaşanmış olsa da bu sürecin nihayete ermesi şahsım adına inşallah büyük bir mutluluk ve ferahlık vesilesidir. Cenâb-ı Hakk’a hamd ve şükürler olsun. Bu süreçte benimle sabırla ilgilenen ve yardımlarını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Özgür Kavak Hocama teşekkür ederim.

Yüksek lisans sürecimde, şahsıma bir dönem maddi ve ilmi olarak katkı sağlayan İLAM yetkililerine, araştırmacılara sağladığı nezih çalışma ortamı ve imkanları sebebiyle İSAM yetkililerine teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca üzerimde emeği bulunan bütün kıymetli ve saygıdeğer Hocalarıma, her konuda anlayışlı ve yardımsever tavırlarıyla mesai arkadaşlarım, dostlarım Abdullah Bardakcı ve Ebu Bekir Doğan’a da şükranlarımı arz ederim.

Tez sürecim boyunca güzel yardımlarını ve hayır dualarını eksik etmeyen muhterem Babam İsmail Özsoy’a, muhtereme Annem Emine Özsoy’a ve muhtereme Ablam Maşite Şeyma Baygeldi’ye de teşekkür ediyorum. Tez çalışmasının her aşamasında yanımda olarak bana destek olan, benim için bu dünyadaki en hayırlı nimet olan değerli Hanımefendi Eşim Beyza Nur Öztürk Özsoy’a ve beraberce yolunu gözlediğimiz sevgili kızıma da çok teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah’tandır.

Muhammed Yasir ÖZSOY

İstanbul, 1445/2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
Konu ve Amaç	1
Kaynakların Değerlendirilmesi	1
Tezde Uygulanan Yöntem	3
BİRİNCİ BÖLÜM: BEZZÂZÎ	5
I. Hayatı	5
I.I. Talebeleri	5
I.II. Eserleri	7
II. Yaşadığı Dönem	12
İKİNCİ BÖLÜM: el-FETÂVA'L-BEZZÂZÎYYE METNİNDE UKÛBÂT BAHİSLERİ	15
II.I. Ukûbât Bahislerinin Metinde Doğrudan İşlendiği Bölümler	18
II.I.I. Kitâbü'l-cinâyât	19
II.I.II. Kitâbü'l-hudûd	27
II.I.III. Kitâbü's-sirkat	31
II.II. Ukûbât Bahislerinin Metinde Dolaylı Olarak İşlendiği Bölümler	35
II.II.I. Suç Oluşturan Bir Fiilin Bahsedilmesi ile Ukûbât Bahislerinin Geçtiği Bölümler	35

II.II.II. Muhâkeme Usulü Kapsamında Ukûbât Bahislerinin Geçtiği Bölümler	39
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: EL-FETÂVA'L-BEZZÂZİYYE METNİNİN UKÛBÂT BAHİSLERİ BAĞLAMINDA HANEFİ LİTERATÜRE ETKİSİ	40
III.I. Lisânüddîn İbnü's-Şihne'nin (v. 882/1477) <i>Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm</i> Eserindeki Atıflar.....	41
III.II. Zeynüddîn İbni Nüceym'in (v. 970/1563) <i>el-Bahrü'r-râ'ik</i> Eserindeki Atıflar	42
III.III. Dede Cöngi'nin (v. 975/1567) <i>es-Siyâsetü's-şer'iyye</i> Eserindeki Atıflar	43
III.IV. <i>Fetâvây-ı Ebüssu'ûd Efendi</i> Eserindeki Atıflar.....	46
III.V. Sirâcüddîn İbni Nüceym'in (v. 1005/1596) <i>en-Nehru'l-fâ'ik</i> Eserindeki Atıflar	49
III.VI. Şeyhîzâde'nin (v. 1078/1667) <i>Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur</i> Eserindeki Atıflar.....	51
III.VII. <i>el-Fetâva'l-Hindiyye (el-Fetâva'l-Âlemgîriyye)</i> Eserindeki Atıflar	52
III.VIII. Haskefi'nin (v. 1088/1677) <i>ed-Dürrü'l-muhtâr</i> Eserindeki Atıflar	53
III.IX. Şürûnbülâlî'nin (v. 1069/1659) <i>Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Dürreri'l-hükkâm</i> Eserindeki Atıflar.....	55
III.X. İbni Âbidîn'in (v. 1252/1836) Eserlerindeki Atıflar.....	56
SONUÇ	58
KAYNAKLAR.....	60

KISALTMALAR

b.	:	Bin, ibn (oğlu)
bkz.	:	Bakınız
b.y.	:	Basım yeri yok
çev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
İSAM	:	İslâm Araştırmaları Merkezi
nşr.	:	Neşreden
v.	:	Vefat tarihi
h.	:	Hicri
m.	:	Miladi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
ts.	:	Tarihsiz
vd.	:	Ve diğerleri
y.y. :	:	Yayıncı yok
yk.	:	Yaprak
vr.	:	Varak

GİRİŞ

Konu ve Amaç

Fıkıh ilmi içerisinde teşekkül eden ve insan hayatı ile ilgili meselelere dini hüküm bildiren cevaplar anlamına gelen fetva faaliyeti, klasik fıkıh ilminin toplumsal bağlarının en kuvvetli ve belirgin olduğu alanlardandır. Müslüman alimler ve yöneticilerin, mufassal eserlere göre, icabında daha hızlı ve işlevsel olarak kullanabilecekleri nitelikteki bu yazım faaliyeti fıkıh mezheplerinin ekserisinde revaç bulmuştur. Hanefî mezhebi alimlerinden, Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Bezzâzî'nin (v. 827/1424) *el-Câmi 'u'l-vecîz fi mezhebi'l-İmâmi'l-A'zâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* isimli fetâvâ metni de bu literatürün en muteber ve klasikleşmiş eserlerinden birisidir. Bu tez çalışmasının konusu, fetâvâ metninde yer alan ukûbât bahisleri ile ilgili kısımların değerlendirilmesi ve sonraki dönem Hanefî fıkıh literatürüne yaptığı etkilerin tespit edilmesidir.

Metnin, çalışmaya odak metin olarak eşlik etmesinin ilk amacı, Hanefî mezhebinde fetâvâ ismiyle meşhur olmuş bir metinde ukûbât bahislerinin ele alınma imkân ve durumunu içerik incelemesi ve literatüre yapılan etki üzerinden araştırmaktır. Böylece kendine has özellikler taşıyan fetâvâ isimli metinlerin ukûbât mesâili bağlamındaki işlevleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın diğer bir amacı ise, metnin yazıldığı dönem hakkında fıkıh ilmi açısından bilgi edinmektir. Zira bu dönemde Müslüman coğrafyalarında yaşanan karışıklıklar, alimlerin ve yöneticilerin suç ve ceza konularındaki tavırlarını etkilemiş olmalıdır. Bu tavırlarda fetvaların ağırlıklı tema olarak işlendiği bir metinde daha belirgin bir şekilde yer alabilir. Zira İslam tarihi boyunca, Müslüman yöneticilerin alimlere fetvalar sorarak görüşlerine başvurması, alimlerin fetvalarını yöneticilere bir nasihat ve eleştiri mahiyetinde sunması ve müslüman reyanın da her çeşit meselede alimlerden ve yöneticilerden yardım isteyerek soru(n)larına çözümler bulması vaki olagelmıştır. Bu vaziyette Bezzâzî'nin metni, Hanefî mezhebi literatüründen çok sayıda atıflar alarak temsil niteliği yüksek bir konuma sahip olması sebebiyle, suç ve ceza meseleleri ile ilgili olarak, dönemin tavırları için önemli göstergelerden biri olabilme ihtimalini evleviyetle taşımaktadır. Çalışmanın üçüncü ve son amacı ise klasik dönem Hanefî metinleri arasında önemli ve etkili bir konumu haiz olan *Bezzâziyye* metninin, günümüz İslam hukuku literatüründeki görünürlüğünün artmasına mütevazî bir katkı sunmaktır.

Kaynakların Değerlendirilmesi

Türkçe İslam hukuku literatüründe, fetâvâ metnini tek başına inceleme konusu seçmiş bir adet çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışma, İbrahim Bayram'ın “Hâfızuddîn Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve

el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri” isimli yüksek lisans tezidir.¹ Bayram, bu tez çalışmasında Bezzâzî’nin daha yazıldığı dönemde meşhur olmuş ve alimler tarafından itibar görmüş fetâvâ eserinin kendisinden sonra yazılan kitaplara ne gibi katkılar sağladığını ifade etmek amacındadır.² Fetâvâ metnindeki ibâdât, muamelât ve ukûbât olarak her fikhî bilgi sahasından temsil niteliği yüksek gördüğü bazı mesele ve bahisleri tercüme etmek suretiyle çalışmasına eklemiş ve bunları değerlendirmiştir. Bezzâzî’nin metnindeki ukûbât ile ilgili bölüm başlıkları ise çok kısa bir şekilde işlenmiştir.³ Dolayısıyla Bayram’ın tez çalışması, yoğun tercüme içeriği ve konusal olarak genel mahiyetli olması ile tez çalışmamızdan farklılaşmaktadır. Şu husus da ifade edilmelidir ki; bu çalışma Türkçe literatürdeki tez çalışmaları içerisinde Bezzâzî ve fetâvâ metnini ele alan ilk tez çalışması olarak tanıtıcı ve yol gösterici önemli bir içeriğe sahiptir. Özellikle Bezzâzî ve eseri ile ilgili tarih, tabakât ve diğer kaynak kitaplarının araştırılması ve *Bezzâziyye* eserinin içeriği hakkında evvelemirde fikir sahibi olunması gibi süreçlerde kendi tez çalışmamıza da kolaylaştırıcı bir katkı sunmuştur. Türkçe literatürde *Bezzâziyye* metnini kısmî olarak inceleme konusu seçen bir çalışmaya ise tarafımızca rastlanmamıştır.

Günümüz Arapça ve İngilizce İslam hukuku literatüründe ise Bezzâzî’nin fetâvâ metnini tek başına inceleme konusu seçmiş herhangi bir çalışmaya tarafımızca rastlanmamıştır. Ancak *Bezzâziyye* metnini kısmen inceleme konusu seçmiş bir adet makale çalışması tespit edilebilmiştir. Arapça literatürde yer alan bu çalışma fetâvâ metninin kitab’ı-l-büyû’ kısmındaki bazı meseleler ile ilgilidir. Bu çalışma ‘Abdurrahmân Ahmed ‘Abd el-Muhammedî’nin “Erba’u mesâile fikhîyye min tercihâtî-l-Îmâmî-l-Bezzâzî (t. 824h) fi’l-büyû’i min kitâbihi’l-fetâvâ-l-Bezzâziyye”⁴ isimli makalesidir. ‘Abdurrahmân Ahmed bu makalesinde, öncelikle kısaca Bezzâzî’nin hayatından ve fetâvâ eserinden bahsetmiştir. Sonrasında fikhî anlamda tercih kavramından ve Bezzâzî’nin tercih için kullandığı lafızlardan bahsetmiştir. Makalesinin en son bölümünde ise fetâvâ metninin alım satım akdi bölümünde yer alan füzûlî’nin alım satım akdi yapmasının hükmü, âbık kölenin satımı, semavî bir afet ile daha önceden satılmış olan malın telef olması ve borç öderken para birimini değiştirerek ödeme meselelerini ayrıntılı bir şekilde inceleyerek değerlendirmiştir.⁵

¹ Bkz: İbrahim Bayram, *Hâfizuddîn Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

² Bayram, *Hâfizuddîn Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri*, 5.

³ Tez çalışmasında yer alan “Ukûbâtla İlgili Hükümler” başlığı yalnızca beş sayfadır. Bkz: Bayram, *Hâfizuddîn Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri*, 160-164.

⁴ Makale ismi şu şekilde tercüme edilebilir: “İmam Bezzâzî’nin (v. 824) el-Fetâvâ-l-Bezzâziyye Kitabının Alışveriş Bölümündeki Tercihlerinden Dört Adet Fikhî Mesele”.

⁵ Bkz: ‘Abdurrahmân Ahmed ‘Abd el-Muhammedî, “Erba’u mesâile fikhîyye min Tercihâtî-l-Îmâmî-l-Bezzâzî (t. 824h) fi’l-büyû’i min kitâbihi’l-fetâvâ-l-Bezzâziyye”, *Mecelletü Külliyyeti Dâri’-‘Ulûm* 36/119 (01 Şubat 2019), 874.

Sonuç olarak Bezzâzî'nin fetâvâ metni üzerine yapılan çalışmaların, bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla, kısıtlı olduğu, eserin içerik değerlendirilmesi ve arka plan bilgisinin verilmesi yönünden günümüz İslam hukuku literatürü için yeterli bir düzeyin henüz oluşmamış olduğu söylenebilir. Ayrıca tez yazımı esnasında metnin birincil olarak takip edilen tahkikli neşrinden istifade ederken bazı anlaşılma zorlukları yaşanmıştır. Bu noktada fetâvâ metninin el yazmalarından bakılarak tetkik ve teyid edildiği üzere bu tahkikli neşrin⁶ bazı yazım hataları içerdiği de ifade edilmelidir. Zikredilen tüm bu çerçeve, tez çalışmasının zorluğunu artırmaktadır. Ancak çalışmanın özgünlüğü açısından olumlu bir vesile teşkil etmektedir.

Tezde Uygulanan Yöntem

Tez ile ilgili tüm araştırma ve yazım sürecinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) kütüphanesi ve veri tabanı, Marmara Üniversitesi kütüphanesi ve veri tabanı, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi veri tabanı, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi kütüphanesi ve veri tabanı, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi (YÖKTEZ) veri tabanı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı veri tabanı, Şâmile veri tabanı ve de Tûrâs veri tabanı kullanılmıştır. Ayrıca fıkıh ilmine dair çeşitli eser paylaşımı yapan Telegram kanalları ve internet sitelerinden de aktif bir şekilde faydalanılmıştır.

Tez konusu belirleme sürecinden sonra öncelikli olarak takip edilen yöntem, çalışmaya konu teşkil eden eser ve bu eser ile ilişkili olan eserlerin araştırmasını yürütmek olmuştur. Bu esnada elde edilen bulgu ve varsayımlar üzerine bir yol haritası çizilmiştir. Tez konusu eserin, matbu ve mahtut nüshalarını tespit etmek ise en önemli kırılma noktasını teşkil etmiştir. Eser hem matbu hem mahtut nüshaları açısından ulaşılabilir bir durumdadır, dolayısıyla istifade edilen basımlar ve nüshalar arasında, tez çalışmasını kolaylaştırabilecek tercihler mümkün olmuştur. Eser araştırması esnasında tezin yazımına başlanmış, araştırmaya tez yazımının sonuna kadar devam edilmiş ve yeni bulgular ortaya çıktıkça çalışmada gerekli değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır.

Tez konusu metnin değerlendirilmesi ve etkisinin tespit edilebilmesi için, klasik döneme ait bir eser incelemesinde olduğu üzere nasıl bir tarihsel zeminde neşvünema bulduğu tespit edilmesi gerekmiştir. Bunun için hem klasik literatürden hem de ikincil literatürden çeşitli tarih ve tabakât kitapları incelenmiştir. Hicri IX. asır ve Altın Orda coğrafyası bu bağlamda birincil çerçeveyi oluşturmuştur. Metnin ukûbât mesâili ile doğrudan ilişkili bölümleri öncelikli olarak çalışılmıştır.

⁶ Bkz: Hâfızuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yûsuf el-Kerderî el-Berîkînî el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye ev el-câmi 'u'l-vecîz fî mezhebi imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî (Lübnan/Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2009).

Eserde ibâdât, muamelât ve ukûbât gibi herhangi bir fıkıh konuları üst tasnifi yer almadığı için ukûbât ile doğrudan ve dolaylı olarak ilişkili olan yerler, bölüm (kitap) adları ve içerikleri üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Tüm bu süreç üzerinden, müellifin eserdeki usul ve seyri anlaşılmaya gayret edilmiştir. Bu aşamada ağırlıkla betimleyici yöntem kullanılarak, eserin tez çalışması bağlamında tanıtımının yapılmasına gayret edilmiştir. Ayrıca metnin ve arka planının en doğru şekilde anlaşılabilmesi için, metnin tahkikli neşir baskılarının yanı sıra, ihtiyaç duyulduğunda çeşitli el yazması nüshalarına da⁷ bakılmıştır. Çalışma süreci boyunca en çok istifade edilen ve kendisine en çok atıf yapılan *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* metni, Sâlim Mustafâ el-Bedrî'nin yapmış olduğu tahkikli neşir⁸ olmuştur.

Çalışmanın ilerleyen kısımlarında, Bezzâzî'ye atıflar içeren sonraki dönem Hanefi literatürü, keşfedici yöntem üzerinden ele alınmıştır. Böylece metnin sonraki dönem literatüre olan etkisi, ilişkiler ağı ve bunların değerlendirilmesi üzerinden ortaya konulmaktadır. Bu kısımda hicri onuncu asır Osmanlı ulemasından, Dede Cöngi veya Dede Efendi lakaplı Kemâlüddîn İbrâhîm b. Bahşî'nin (v. 975/1567) *es-Siyâsetü's-şer'iyye* metni en önemli konumu haiz olmakta olup diğer eserlere nisbetle daha detaylı bir incelemeye tabi tutulmaktadır. Zira Hanefî fıkıh literatürü kapsamında incelenen matbu eserlerde tespit edilebildiği kadarıyla Bezzâzî'nin metnine ukûbât bahisleri açısından en çok atıf yapan eser, Dede Cöngi'nin *es-Siyâsetü's-şer'iyye*'si olmuştur. Ayrıca Dede Cöngi başta Bezzâzî'nin metni olmak üzere çeşitli fetâvâ metinlerinden çok sayıda iktibaslar yapmış ve onlara atıflarda bulunmuştur.

Tüm bu çerçeveye içerisinde çalışmanın birinci bölümünde Bezzâzî'nin (ö. 827/1424) konu ile ilişkisi çerçevesinde hayatına ve yaşadığı dönemin tarihsel şartlarına değinilmektedir. Tezin ikinci bölümünde, fetâvâ metninin ukûbât konuları bağlamında genel özelliklerine ve ilgili bölümlerin detaylı incelemesine yer verilmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise fetâvâ metninin sonraki dönem Hanefî fıkıh literatürüne ukûbât konuları bağlamında yaptığı etkiler çeşitli atıf ve ilişki ağları örnekliğinde tespit edilmeye çalışılmaktadır.

⁷ Tez yazım sürecinde araştırılan veya istifade edilen bazı el yazmaları şunlardır: Hâfizuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî Bezzâzî, *Câmiü'l-veciz*, D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 83.; Hâfizuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî Bezzâzî, *Fetava-yı Bezzazi*, D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 173.; Hâfizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Koleksiyonu, 00245).; Hâfizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî Bezzâzî, *Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Koleksiyonu, 00135).

⁸ Bkz: Hâfizuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yûsuf el-Kerderî el-Berîkînî el-Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye ev el-câmi'u'l-veciz fi mezhebi imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî (Lübnan/Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2009).

BİRİNCİ BÖLÜM: BEZZÂZÎ

I. Hayatı

Tam adı ve künyesi Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yusuf el-Hârizmî el-Kerderî el-Bezzâzî (v. 827/1424) şeklindedir. Meşhur bir Hanefî alimi olan Bezzâzî, İbnü'l-Bezzâzî olarakta bilinmektedir. Harizm köylerinden Kerder asıllı olup, muhtemelen kendisinin veya babasının bezcilik mesleği ile uğraşması sebebiyle Bezzâzî nisbesi ile anılmaktadır. İlk tahsilini İdil nehri boylarındaki memleketi olan Saray'da yapmıştır. Babası, O'na ders vermiştir. Kırım ve Bulgaristan'da da bulunmuştur. Sonrasında tekrar memleketine dönmüş ve akabinde Anadolu'ya gitmiştir. Molla Fenari ile ilmi müzakere ve münazaralarda bulunmuş olan Bezzâzî, fûru fıkıh alanında ön plana çıkmış, şöhretli bir alim olmuştur.⁹ Anadolu'ya gittiğinde Molla Fenârî ile yaptığı münazaralarda, kendisinin fûrû-ı fıkıhta Molla Fenârî'ye üstün geldiği, Molla'nın ise usul ve diğer ilimlerde Bezzâzî'ye üstün geldiği aktarılmaktadır.¹⁰ Bezzâzî Timurlenk'in küfrüne fetva veren alimlerden biri¹¹ olması ile de bilinmektedir. Bezzâzî hacca gitmiş ve akabinde Mekke'de vefat etmiştir (Ramazan 827/Ağustos 1424).¹²

I.I. Talebeleri

Bezzâzî'den ilim tahsil eden talebelerinin arasında Muhyiddin el-Kâfiyeci, Saduddîn İbnü'd-Deyrî ve İbn Arabşah gibi isimler yer almaktadır.¹³

I.I.I. İbn Arabşah

İsmi ve künyesi Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm b. Arabşâh ed-Dımaşkî el-Hanefî (ö. 854/1450) şeklindedir. Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde eser telifi olan İbn Arabşah daha ziyade tarihçi kimliği ile temayüz etmiştir. Aynı zamanda edip ve şair bir zattır. Saray şehrinde bulunmuş ve orada Bezzâzî'den fıkıh dersleri almıştır. Osmanlı devletinde dönemin padişahı

⁹ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 171.

¹⁰ Ahmed b. Mustafâ b. Halîl Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 21.

¹¹ Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed İbn Arabşah, *'Acâibü'l-makdûr fî ahbâri't-Teymûr*, 1817, 445.

¹² Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 171.

¹³ Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 171.; Bayram, tez çalışmasında Özel'in zikrettiğinden farklı olarak İbnü'd-Deyrî ve Kâfiyeci'yi Bezzâzî'nin talebesi olarak değil de kendileriyle ilmi mülâzemette bulunduğu alimler arasında kabul etmektedir. Ayrıca Özel'den farklı olarak Şerefüddîn b. Kemal el-Kırîmî, Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî ve Yusuf Bâlî'yi de Bezzâzî'nin talebeleri arasında zikretmektedir. Bkz: Bayram, *Hâfızüddîn Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri*, 17-20.

Çelebi Sultan Mehmed'e sır katipliği, şehzadelere ise hocalık yapmıştır, ayrıca Dîvân-ı Hümâyûn'da görev alarak çeşitli tercümele de yapmıştır. Bir dönem de Memlûk sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın yakın adamlarından olmuş ve melik adına eser teliflerinde bulunmuştur. Timurlu devleti topraklarında da bulunmuştur. Telif etmiş olduğu eserlerden bazıları 'Acâ'ibü'l-makdûr fî nevâ'ibi (ahbâri) Tîmûr, 'Ukûdü'n-nasîha ve et-Te'lîfî't-tâhir fî sîreti (siyemi) 'l-Meliki'z-Zâhir şeklindedir.¹⁴

I.I.II. İbnü'd-Deyrî

İsmi ve künyesi Ebü's-Saâdât Sa'düddîn Sa'd b. Muhammed b. Abdillâh el-Makdisî (v. 867/1463) şeklindedir. Kudüs'te, hicri 768 senesinde doğmuştur. Kemâleddîn eş-Şûrayhî, Hamîdüddîn er-Rûmî, Kerîmüddîn el-Karamânî, Ebü'l-Hayr İbnü'l-Alâî, Necmeddîn İbnü'l-Keşk ve Burhâneddîn İbn Cemâ'a gibi alimlerden ders almıştır. Şemseddîn el-Konevî ve Hâfızüddîn el-Bezzâzî ile mülâkî olup, ilimlerinden istifade etmiştir. Kudüs'te bazı medreselerde müderrislik ve yöneticilik vazifeleri îfâ etmiştir. Kâhire'de, Müeyyediyye meşihatlığı ve kâdîlkudâtlık vazifelerinde de bulunmuştur. Pek çok talebe yetiştirmiş olan İbnü'd-Deyrî'nin *el-Habs fî't-töhme ve'l-imtihân 'alâ talebi'l-ikrâr ve izhârî'l-mâl* ve *es-Sihâmü'l-mârîka fî kebidi'z-zenâdîka* gibi eserleri mevcuttur.¹⁵

I.I.III. Şerafüddîn b. Kemal el-Kırîmî

Şerafüddîn b. Kemal el-Kırîmî aslî ve ferî ilimleri şahsında toplamış değerli bir alimdir. İlim tahsilini memleketinde, Kırım'ın alimleri vesilesi ile yapmıştır. Bezzâzî Kırım'a geldiğinde talebesi olmuş ve O'ndan hicri 825 senesinde icazet almıştır. Anadolu'ya gitmiş ve burada vefat edene kadar dönemin Sultanı Murad Han'ın ikramlarına nail olmuştur.¹⁶

I.I.IV. Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî

Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî (v. 879/1474) Osmanlı ulemasındandır. Hem Bezzâzî'den hem de Bezzâzî'nin talebesi Şerafüddîn b. Kemal el-Kırîmî'den Kırımda ders almıştır. Sultan Murad Hüdâvendigar döneminde Anadolu'ya giden Kırîmî, Merzifon medresesinde müderrislik vazifesi icra etmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'a gelmiş ve orada vefat etmiştir. Eserlerine örnek olarak *Hâşiye 'alâ şerhi'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*, *Şerhu Lübbi'l-elbâb* ve *et-Telvîh* zikredilebilir.¹⁷

¹⁴ Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/314-315.

¹⁵ Ahmet Özel, "İbnü'd-Deyrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/15.

¹⁶ Muhammed Abdülhay el Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Ahmed ez-Zü'bî (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Erkam İbni Ebi'l-Erkam, 1998), 143.

¹⁷ Özel, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, 196.

I.I.V. Muhyiddin el-Kâfiyeci

İsmi ve künyesi Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci er-Rûmî (v. 879/1474) şeklindedir.¹⁸ Bergama’da hicri 788 senesinde doğmuştur. Cemâleddin İbnü’l-Hâcib’in *el-Kâfiye* isimli telifiyle çokça iştigal ettiğinden “Kâfiyeci” lakabıyla meşhur olmuştur. İlk tahsilini kendi memleketinde yapmış, sonrasında Anadolu ve İran’a giderek pek çok alimden dersler almıştır. İbn Melek, Bezzâî ve Molla Fenârî gibi isimler Kâfiyeci’nin hocalarına örnek olarak zikredilebilir. Kâfiyeci *et-Teyisîr fî kavâ’idi ‘ilmi’t-tefsîr, el-Envâr fî ‘ilmi’t-tevhîd* ve *el-Ferah ve’s-sürûr fî beyânî’l-mezâhibi’l-erba’ati fî’l-usûr* gibi pek çok eser telifinde bulunmuştur.¹⁹

I.I.VI. Yusuf Bâlî

Osmanlı’da II.Murad, Fatih ve II.Bayezid sultanları dönemlerinde yaşamış olan Yusuf Bâlî (v. 895/1490) Molla Yeganzâde diye meşhur olmuştur. Ait olduğu Yegan ailesi Osmanlı devletine nesiller boyu hizmetlerde bulunmuş ve ulema ailesi olarak vasıflanmıştır. Yusuf Bâlî, babası Molla Yegan’dan ve Bezzâî’den ilim tahsilinde bulunmuş, sonrasında müderrislik ve kadılık görevleri icra etmiştir. Kendisine *Hâşiye ‘alâ evâilî’t-Telvîh* ve *Hidâye* şerhi eserleri nispet edilmektedir.²⁰

I.II. Eserleri

Bezzâî hem kendi döneminde hem sonraki yüzyıllarda Hanefi alimler ve eserleri üzerinde etkili olmuş bir yazım faaliyetinde bulunmuştur. Kendisine fûrû-ı fıkıh ve fıkıh tarihi kapsamında çeşitli eserler nispet edilmektedir. Bu eserleri arasında en fazla ön plana çıkanların ve şöhret bulanların *el-Fetâvâ’l-Bezzâziyye* ve *Menâkıbü’l-İmâmi’l-A‘zam Ebî Hanîfe* metinleri olduğu söylenebilir.

I.II.I el-Câmi‘u’l-vecîz fî mezhebi’l-İmâmi’l-A‘zâm Ebî Hanîfeti’n-Nu‘mân (el-Fetâvâ’l-Bezzâziyye)

Bezzâî eserine besmele, hamdele ve salvele ile başlamakta, daha sonrasında ise şu ifadelerle yer vermektedir:

“İşte bu eser, hükümlerin kâmil bir şekilde tarif edilmesi için bir muhtasar mahiyetindedir. Bu ahkâmı halkın en acizi, kul Muhammed b. Muhammed el-Kerderî cem eylemiştir. Burada, İmam Numan b. Sabit ile izzetli ve seçkin ashabının reyi üzere, bu günlerin nevâzil meselelerinin hülâsâsı ve değerli meşayihin

¹⁸ Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 197.

¹⁹ Hasan Gökbulut, “Kâfiyeci”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/154.

²⁰ Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar* (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 245-246.

görüşlerinden seçmeler zikredilmektedir. Bu eser lisan ve kalemi ile fetva verme işi ile meşgul olanlara yardımcı olması ve dahi ayakların kaydığı günde kurtuluş vesilesi olması için kaleme alınmıştır.”²¹

Bezzâzî'nin ifadelerinden anlaşılacağı üzere, eser fikhî hükümlerin vecîz ve ihtisar bir şekilde ifade edilmesi için yazılmıştır. Bu ifadelerde “nevâzil” ibaresinin kullanılması önem arz etmektedir. Zira Kaya'nın da ifade ettiği üzere sonradan vuku bulan, insanlar için zorluk veya sıkıntı oluşturan durum anlamına gelen ‘nâzile’ kelimesinin çoğulu olan nevâzil kavramı klasik dönem fıkıh eserlerinde çoğunlukla mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış mesâilî ifade etmek için kullanılmaktadır. Fetva kelimesinin çoğulu olan fetâvâ kelimesi ile nevâzil kelimesi eş anlamlı şekilde de kullanılsa da nevâzil kavramının mezhep imamları sonrasındaki fikhî mesâil ile münhasır kalan anlamı, her türlü fıkıh meselesinin hükmünün açıklanması şeklinde daha geniş bir anlamda kullanılan fetva kelimesine göre daha özel bir kullanım oluşturmaktadır.²² Yine bu ifadelerde geçen “meşayihin görüşleri” ibaresinde ise Hanefî mezhebi imamlarından sonra Bezzâzî'nin dönemine kadar olan Hanefî ulema kastediliyor olsa gerektir. Ezcümle fetâvâ metninde zikredilen hükümler hem Hanefî mezhebi kurucu alimlerinden nakledilen ve ön plana çıkan fikhî görüşleri, hem de Bezzâzî'nin kendi döneminde yaşanan meselelere dair hükümleri içermektedir. Tüm bu fikhî görüş ve hükümlerin delilleri çoğunlukla zikredilmemiştir.

Öte yandan *Keşfü 'z-zünûn* isimli meşhur bibliyografik eserin müellifi olan Kâtip Çelebi'nin (v. 1067/1657) ifade ettiği üzere, alimler bu eser hakkında itimat ve güvenlerini belirtmiştir. Bezzâzî bu eserin yazımını hicri 812 yılında tamamlamıştır.²³ Eser tahkik edilmiş ve birkaç defa basılmıştır.²⁴

Bu eser ile ilgili klasik dönemde yapılmış olan bazı çalışmalar mevcuttur. Mesela, Kâtip Çelebi'nin bazı fakihlere nisbet ederek ifade ettiği, eser ile ilişkili olarak altı babdan oluşan *Müntehab mine'l-Bezzâziyye* isimli bir metin vardır. Bu metin ‘*Hulâsâ*’ olarak isimlendirilmektedir.²⁵ Özel, bu metnin müellifinin meçhul olduğunu ifade etmiştir.²⁶ Bu *Hulâsâ* metninin çeşitli el yazmaları mevcut olup, günümüze ulaşmıştır.²⁷ İsmi tarafımızca da tespit edilemeyen eser müellifi, bu muhtasar metnini *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'den derlediğini belirtmekte ve metnin ismini, fetâvâ'dan derleme (istihlâs ve

²¹ Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (Amcazade Hüseyin Koleksiyonu, 00245), 1a. (Bu el yazmasındaki varak/yaprak numaraları fetâvâ metninin başladığı yer esas alınarak hesaplanmıştır.) ve ayrıca bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/5.

²² Eyyüp Said Kaya, “Nevâzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/34.

²³ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn 'an esâmi'l-kütubi ve'l-fünûn* (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1941), 1/242.

²⁴ Eserin basım yerleri ve tarihleri şu şekildedir: Kazan 1308, Bulak 1310, Kahire 1323, Sehârenpûr/ Diyûbend (Deoband) ts., Lübnan 1430/2009.

²⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, 1/242.

²⁶ Ahmet Özel, “Bezzâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/114.

²⁷ Bkz: *el-Hulâsatü'l-Bezzâziyye* (Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu, B2766).; *Muhtasaru'l-Fetâva'l-Bezzâziyye* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Koleksiyonu, 00417).; *Hulâsatü'l-Bezzâziyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Nuri Efendi Koleksiyonu, 00187-001).

istihrâc) yapılan mahiyeti dolayısıyla, *Hulâsatü'l-Bezzâziyye* olarak koyduğunu ifade etmektedir. Ona göre, gayret gösterenlerin faydalanmasını ve alimlerin her meselesini öğrenmesini ve öğretmesini arzu ettiği bu metinde, onu dikkatle okuyanlar (mütalaa edenler), dinin zorunlu buyrukları ile amel edenler, yasaklanan işlerden, küfür lafızlarından ve mekruhlardan kaçınanlar için diğer muhtasarlarda ve metinlerde geçmeyen meseleler yer almaktadır. Müellif metnini altı bab olarak düzenlediğini de ifade etmektedir. Bu altı bab namaz ile ilgili konular, talak ile ilgili konular, kafirin kendisi ile Müslüman olduğu lafızlar, Müslümanın kendisi ile kafir olduğu lafızlar, kerâhiyyât ve istihsân şeklindedir.²⁸

Kâtip Çelebi, fetâvâ metninin Sirâcüddîn İbnü Tabîb es-Sûnîcî isimli bir alim tarafından hicri 893 yılında ihtisar edildiğini ifade etmektedir.²⁹ Ancak bu ihtisar çalışması ile ilgili yeterli bilgiye tarafımızca ulaşılammıştır.

Klasik dönemde, Bezzâzî'nin fetâvâsında geçen bazı görüşlerine yönelik risaleler de telif edilmiştir. Mesela Muhammed b. Ahmed el-Cezâ'îrî (v. 1139/1726)³⁰ *Risâle 'alâ meseleti min Kitâbü'd-Da'vâ* isimli bir eser kaleme almıştır.³¹ Bu risalesinde müellif, bazı kıymetli sevenleri tarafından *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* metnindeki kitâbü'd-da'vâ bölümündeki bir mesele hakkındaki soruların kendisine mükerreren sorulmakta olduğunu ifade etmektedir.³² Müellif, risalesinin ikinci sayfasında bu meselenin, fetâvâ metni, dava kitabının on beşinci faslının yedinci nev'î olan miras hakkındaki nev'de yer aldığını ifade etmektedir.³³ Fetâvâ metninin tez çalışmasına esas aldığımız matbu baskısında, bu mezkûr nev'de, risalede geçen yerle uyumlu olarak zikredilen miras başlığı yer almakta, ve de zevc, zevce ve diğer mirasçılar arasındaki bir husumetin ele alınması ilgili bir mesele ile başlayan çeşitli miras mesâili işlenmektedir.³⁴ Anlaşılabacağı üzere müellif risalesini burada yer alan nev'e dair sorulan bir sorunun cevaplanması ve konu hakkındaki müşkilin giderilmesi amacı ile yazmıştır.

Öte yandan Hüsâmeddîn et-Tokâdî (v. 860/1456) isimli bir müellif *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*'de sufiler devranının küfür olduğu ifade edilen bir meseleye reddiye kabilinden *Risale 'alâ Mes'eleti*

²⁸ Bkz: *Muhtasaru'l-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (Hacı Selim Ağa Koleksiyonu, 00417), 2a-2b.; *el-Hulâsatü'l-Bezzâziyye* (Beyazıt Koleksiyonu, B2766), 2a-2b.; *Hulâsatü'l-Bezzâziyye* (Mehmed Nuri Efendi Koleksiyonu, 00187-001), 3a.

²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/242.

³⁰ Müellifin vefat tarihi, ilgili eserine ait yazma eser katalog fişinden tespit edilmiştir.

³¹ Bkz: Muhammed b. Ahmed el Cezâ'îrî, *Risâle ale Meseleti min Kitâbü'd-Da'vâ* (Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1462/2).

³² el Cezâ'îrî, *Risâle ale Meseleti min Kitâbü'd-Da'vâ* (Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1462/2), 12a.; (Bu esere yapılan atıflarda sayfa numaraları, el yazması eserin içerisindeki metinlerin ilkinin başlangıcı itibara alınarak hesaplanmıştır. Kitabın en başında müstensih tarafından eserde yer alan risalelerin ve sayfa numaralarının kısaca ifade edildiği kısımda Cezâ'îrî'nin risalesi ile ilgili olarak da başlangıç sayfasının on iki olduğu yazılmıştır.)

³³ el Cezâ'îrî, *Risâle ale Meseleti min Kitâbü'd-Da'vâ* (Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1462/2), 12b.

³⁴ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/69-71.

Devrânî's-Sûfiyye ve Tekfîrihim isimli bir eser kaleme alınmıştır.³⁵ Benzer bir şekilde, Katip Çelebi'nin ifade ettiği Amasya müftüsü Hüsâmeddîn Hüseyin b. Abdurrahman (v. 926) da *Risale fi'z-zikri'l-cehrî ve tecvîzihî ve cevâzi'd-devrân ve'r-raddi 'ale'l-Bezzâziyye* ismiyle bir risale kaleme alarak³⁶ Bezzâzî'nin cehrî zikir ve devrân hakkındaki görüşlerine reddiyede bulunmuştur. Bu iki risalenin el yazması metinlerine, tarafımızca ulaşamamıştır.

I.II.II. *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*

Bezzâzî'nin (v. 827) *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* adlı bu eseri, kendisiyle aynı adı taşıyan Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî'nin (v. 568) *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* eseriyle birlikte birkaç kere neşredilmiştir.³⁷ Özel'in ifade ettiği üzere, eserin Sultan II. Murad'ın adına Muhammed b. Ömer el-Halebî tarafından yapılan Osmanlı Türkçesi ile bir tercümesi vardır.³⁸ Bu tercümenin çeşitli el yazmaları mevcuttur.³⁹ Bezzâzî'nin bu eserin Türkçe tercümesi de mevcuttur.⁴⁰ Bu Türkçe tercüme çalışması da, metnin Muhammed b. Ömer el-Halebî'nin Osmanlı Türkçesi'ne yapmış olduğu tercüme esas alınarak ve ayrıca Osmanlı Türkçesi tercümenin Arapça aslı ile de karşılaştırılması suretiyle hazırlanmıştır. Bu çalışma Osmanlı Türkçesi tercümesinin transkribe edilmiş, sadeleştirilmiş ve dipnotlar eklenmiş halidir.⁴¹

Bezzâzî eserini muhtasar vasfı ile vasıflamakta ve bu eserin İmâm-ı Azam'ın, onun “meşayihî”nin ve “ashâbı”nın bazı menkıbelerini içerdiğini ifade etmektedir.⁴² Eser genel olarak incelendiğinde, bu menkıbelerde İmam Ebu Hanife'nin ilmi yönü, talebeleri ile ilişkisi, güzel ahlakı, faziletleri, diğer alimlere göre üstünlükleri ve yöneticiler karşısındaki tutum ve tavırları gibi hayatından çeşitli kesitlerin yer aldığı ifade edilebilir. Eser, meşayih ve ashabdan diğer bir deyişle İmam'ın önde gelen talebelerinden Ebu Yûsuf, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, Abdullâh b. Mübârek, Züfer, Dâvûd et-Tâî, Vekî b. Cerrâh, Hafs b. Gıyâs, Yahyâ b. Zekeriyâ ve Hasan b. Ziyâd gibi isimlerle ile

³⁵ Bayram, *Hâfizuddîn Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri*, 21.; Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, 161.; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/242.

³⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/866.

³⁷ Neşir yerleri ve tarihleri şu şekildedir: Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifî'n-Nizâmîyye, h.1321; Beyrut : Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1401/1981

³⁸ Özel, “Bezzâzî”, 6/114.

³⁹ Örnek el yazmaları için bakınız: Muhammed b. Ömer el-Halebî, *Terceme-i Menâkıb-i'l-İmâmi'l-A'zam li'l-Bezzâzi* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, 02615).; Sirâceddin Muhammed b. Ömer el-Halebî el-Haneî, *Terceme-i Menâkıb-i İmam-ı A'zam* (Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa Koleksiyonu, 822).

⁴⁰ Bkz: Muhammed ibn Muhammed el-Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe radiyallâhu anh'in Menkıbeleri*, thk. Mustafa S. Kaçalın, çev. Muhammed b. Ömer Halebî (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010).

⁴¹ Bkz: el-Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe radiyallâhu anh'in Menkıbeleri*, 1/4.

⁴² Hâfizuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe* (Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifî'n-Nizâmîyye, 1321), 1/2.

ilgili de bazı bilgi ve menkibeler içermektedir. Yine başka şehirlerden gelip İmam'la görüşen ve ondan ilim tahsilinde bulunan zatlar hakkında bilgi aktarımları da eserde mevcuttur.

Bezzâzî'nin eserinde bahsettiği ilk hususlardan bir tanesi “tabiîn”in kim olduğu hakkındaki tartışmalar ve Ebu Hanife'nin “tabiîn”den olduğu görüşüdür. Bu doğrultuda çeşitli rivayet ve nakillerin aktarımı ile bu görüş temellendirilmektedir.⁴³ Müellife göre Ebu Hanife'nin tabiînden olduğu apaçık olmakla birlikte ihtilaf, sahabeden hadis rivayetinde bulunup, bulunmamış olmasındadır. Ona göre İmam Ebu Hanife tabiînden olması dolayısıyla diğer fıkıh mezheplerinin imamlarına göre daha faziletli, mezhebi de diğer fıkıh mezheplerine göre daha üstün ve tercihe şayan olmaktadır.⁴⁴ Müellifin konu bağlamında zikrettiği delillerden birisi Ebu Hanife'nin sahabe olan Hz. Enes b. Malik'ten, Hz. Enes'inde Hz. Peygamber'den (ﷺ) bir hadisi şerif rivayet etmiş olmasıdır.⁴⁵ Ayrıca eser her ne kadar bir menkibe kitabı da olsa, yer yer bazı fıkhi mesâil ve tartışmaların işlenmesine de yer verilmekte, bir fakîhin hayatının anlatıldığı fazlasıyla hissettirilmektedir. Eserde zikredilen Ebu Hanife'nin vuku bulmamış meselelere yönelik çözümleri ve bunlar için hileler (çareler) bulması ile ilgili bahislere⁴⁶ bu kapsamda örnek olarak işaret edilebilir.

I.II.III. Bezzâzî'ye Nisbet Edilen Diğer Bazı Eserler

Muhtasar fî Beyâni Ta 'rifâti'l-Ahkâm ismiyle Bezzâzî'ye eser nispet eden bazı müellifler bulunmaktadır.⁴⁷ Ancak Bayram'ın ifade ettiği üzere Bezzâzî'nin bu isimde bir eseri yoktur.⁴⁸ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı veri tabanında tarafımızca bu isimde Bezzâzî'ye nispet edildiği tespit edilen iki adet el yazması⁴⁹ incelenmiştir. Ve bu el yazmalarının esasında Bezzâzî'nin *el-Fetâvâ* metnine ait olduğu gözlemlenmiştir.⁵⁰ *el-Fetâvâ* metninin baş tarafında Bezzâzî'nin eserini tanıtırken kullandığı

⁴³ Bkz: el-Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe radiyallâhu anh'in Menkibeleri*, 1/21-35.

⁴⁴ Bkz: el-Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe radiyallâhu anh'in Menkibeleri*, 1/24.

⁴⁵ Bkz: el-Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe radiyallâhu anh'in Menkibeleri*, 1/26-27.

⁴⁶ Bkz: el-Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe radiyallâhu anh'in Menkibeleri*, 1/169-245.

⁴⁷ Hayruddin b. Mahmûd ez-Ziriklî ed-Dimeşkî, *el-A'lâm* (Dârü'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002), 7/45.; Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Masâdiru'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye el-Kısmü's-sâlis: el-Fikhu'l-Hanefî Usûlen ve Fîrû'an* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2020), 2/38-39.

⁴⁸ Bkz: Bayram, *Hâfizuddin Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri*, 23.

⁴⁹ İncelenmiş olan el yazmaları için bakınız: Hâfizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî Bezzâzî, *Muhtasar fî Beyâni'l-Tarifati'l-Ahkâm* (Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Koleksiyonu, BY0000002342).; Hâfizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî Bezzâzî, *Muhtasar fî Beyâni Tarifati'l-Ahkâm* (Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK Koleksiyonu, 2936).

⁵⁰ Bezzâzî'nin *el-Fetâvâ*'sının besmele hamdele ve salvaleden oluşan giriş kısmı ile aynı olan sayfalar için bakınız: Bezzâzî, *Muhtasar fî Beyâni'l-Tarifati'l-Ahkâm* (Bölge Yazma Eserler Koleksiyonu, BY0000002342), 2a. (Bu nüshada sayfa sayısı tespit edilirken varakların sol üst köşesindeki sayı esas alınmıştır.); Bezzâzî, *Muhtasar fî Beyâni Tarifati'l-Ahkâm* (KHK Koleksiyonu, 2936), 1a. (Bu el yazmasında sayfa sayısı, metnin başladığı yer esas alınarak hesaplanmıştır.)

“فهذا مختصر في بيان تعريفات الأحكام”⁵¹ ibaresi, ilerleyen zaman içerisinde fetâvâ metninin kendisiyle anıldığı isimlerden birisi olmuş olsa gerektir.

Bezzâzî’ye nispet edilen bir diğer eser, Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (ö. 428/1037) isimli meşhur Hanefî alimin, *Muhtasar* eserine yönelik bir şerhtir. Kaynaklarda *Şerhu Muhtasari’l-Kudûrî*⁵² olarak ifade edilen bu eser, bazı müellif tarafından *Hâşiye ‘alâ Muhtasari’l-Kudûrî*⁵³ olarakta ifade edilmiştir. Eserin günümüze ulaşan bir el yazması tarafımızca tespit edilememiştir. Öte yandan Kehhâle, *Menâsikü’l-Hac* isminde bir risaleyi Bezzâzî’ye nisbet etmektedir.⁵⁴ Ayrıca *Âdâbü’l-Kadâ* isminde başka bir risale daha Bezzâzî’ye nisbet edilmektedir.⁵⁵ Bu risalelerle ilgili herhangi bir el yazmasına tarafımızca ulaşamamıştır.

II. Yaşadığı Dönem

Bezzâzî’nin ömrünü geçirmiş olduğu Saray, Bulgar ve Kırım diyarları, o dönemde genel olarak Altın Orda Devleti’nin hüküm sürdüğü topraklar içerisinde kalmaktadır. Mehmet Saray’ın ifade ettiği üzere, Altın Orda Hanlığı miladi 1241-1502 yılları arasında Deşt-i Kıpçak bölgesinde hükümran olmuş bir Türk-Moğol devletidir.⁵⁶ Bezzâzî’nin hangi zaman ve mekan şartları içerisinde yaşayarak önemli eserler telif eden muteber bir alim olabildiğini tespit etmek için, Altın Orda Hanlığı’nın tarihsel süreci ve Deşt-i Kıpçak coğrafyasının mahiyeti anahtar bir rol oynamaktadır.

Deşt-i Kıpçak kullanımının dar ve geniş olarak iki adet anlamı bulunmaktadır. Dar anlamı itibariyle bu kullanım, miladi on birinci yüzyılın ortalarından on üçüncü yüzyılın ilk yarısına kadar, diğer bir deyişle Moğol istilasına kadar olan dönemde Kıpçak Hanlığının hüküm sürdüğü bölgeyi ifade etmektedir. Bu durumda Deşt-i Kıpçak doğu tarafında İrtiş ırmağından başlamakta, Batı Sibiryâ’yı, Hazar Denizi’nin ve Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları içine almakta ve batıda Karpat dağlarına sınır olmaktadır. Güney tarafında ise Kırım’ı içine almakta, Kuzey Kafkasya’daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olacak şekilde Hazar Denizi, Aral gölü ve Sır-Derya civarına kadar uzanmaktadır. Bölgenin kuzeyinde ise Slav Prenslikleri ve yukarı Bulgarya Hanlığı sınır olmaktadır. On üçüncü yüzyılda, bu

⁵¹ Bezzâzî, *el-Fetâvâ’l-Bezzâziyye* (Amcazade Hüseyin Koleksiyonu, 00245), 1a.; (Bu el yazmasındaki varak/yaprak numaraları fetâvâ metninin başladığı yer esas alınarak hesaplanmıştır.)

⁵² Bkz: İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-‘ârifin esmâü’l-müellifin ve âsâru’l-musannifin* (Müessesetü’t-Târîhi’l-‘Arabî / Daru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.), 2/185.; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifin* (Beyrut: Mektebetü’l-Müsennâ / Daru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.), 11/224.; el-Mar‘aşî, *Masâdiru’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye el-Kısmü’s-sâlis: el-Fıkhu’l-Hanefî Usûlen ve Fûrû‘an*, 2/39.

⁵³ Bkz: Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 172.

⁵⁴ Bkz: Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifin*, 11/224.

⁵⁵ Bkz: ez-Ziriklî ed-Dimeşkî, *el-A‘lâm*, 7/45.; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 172.

⁵⁶ Mehmet Saray, “Altın Orda Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/538.

bölge Cuci hanedanının eline geçmiş ve Kıpçak Hanlığı yerine burada Cuci evladı tarafından yeni bir ülke kurulmuştur. Yine de bu ülke coğrafyası, Kıpçakların bölgedeki tarihsel süreçteki baskın etkisi dolayısıyla Deşt-i Kıpçak olarak anılmaya devam etmiştir. Bu coğrafya Cuci hanedanı zamanında yukarı Bulgarya Hanlığı'nı, Kuban ve Derek ırmakları ile Derbend arasında kalan Kafkasya bölgesini ve Harezm ülkesini de kapsayacak şekilde genişlemiştir. Deşt-i Kıpçak kullanımının geniş anlamı da işte bu Cuci ulusunun hükümrانlık sahasını ifade eder şekilde oluşmuştur.⁵⁷ Tüm bu çerçeveden anlaşılacağı üzere, Bezzâzî çeşitli toplum, devlet ve milletlerin kesişme noktası olabilecek bir coğrafya da yaşam sürmüştür.

Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu ise Cengiz'in oğlu Cuci'nin oğlu Batu Han'dır. Cengiz'in ölümü sonrası yerine geçen Ögeday'ın zamanında karar verilen batı seferlerine (1237-1241) Batu Han kumandanlık etmiştir. Kazanmış olduğu pek çok savaş ve ele geçirdiği toprakların akabinde 1241 yılında İdil nehrinin aşağı mecrasında 'Orda' merkezini kurmuştur. Siyasi ve ticari açıdan büyük öneme sahip Saray adı verilen bu şehir, kısa bir zamanda gelişmiştir. Böylece, Doğu Avrupa ve Batı Sibirya arasında en önemli konumu haiz olmuştur. Batu'dan ve kısa bir dönem han olan oğullarından sonra ülkenin başına İslamiyeti kabul etmiş olan Berke Han geçmiştir.⁵⁸ Cengiz'in torunu, Cuci'nin oğlu, Batu'nun da kardeşi olan Berke Han, ilk müslüman Altın Orda hükümdarı'dır. İslam şariatını ve Cengiz yasasını tatbik etmiş, her ikisine de samimiyetle bağlı kalmıştır. Kur'ân-ı Kerîm talim ettirmek üzere medreseler açtırmış, Saray şehrinde imam ve müezzinler bulundurmuş ve âlimleri muhafaza etmiştir.⁵⁹ Bezzâzî'nin vefatına kadar olan Altın Orda Devleti tarihinde, Özbek Han ve Toktamış Han dönemleri de ülke tarihi açısından diğer kritik eşikleri temsil etmektedir. Kafalı'nın ifade ettiği üzere Özbek Han (1313-1340) döneminde, Cuci ulusu altın dönemini yaşamış, Gök-Orda hanedanına son verilerek merkeziyetçi bir yönetime geçilmiştir. Öte yandan Özbek Han'ın ülkenin başına geçtiği esnada müslüman olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur, muhtemelen de ilk yıllarında müslüman değildir. Uluğ-Beğ kendisi hakkında saltanatının sekizinci yılında müslüman olduğunu, Muhammed adını aldığını ve bütün Deşt-i Kıpçak'ı İslam'a soktuğunu ifade etmektedir.⁶⁰

Altın Orda devletinde Berdibeg'in saltanatı (1357-1359) döneminde ülkede karışıklık devri mevcut olmuştur. İlerleyen süreçte 1360-1380 yılları arasında sultanlık makamına on dört han geçtiği halde hiçbir devleti eski kudretli günlerine döndürmeyi başaramamıştır. Zira taht kavgaları için girişilen mücadeleler devletin önemli ölçüde zayıflamasına neden olmuştur. Öte yandan Çağatay Hanlığı

⁵⁷ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 11-12.

⁵⁸ Saray, "Altın Orda Hanlığı", 2/538-539.

⁵⁹ Enver Konukçu, "Berke Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/506.

⁶⁰ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 73-79-81-82.

yıkılmış yerine Timur devleti teşekkül etmiştir. Toktamış Han (1379-1396), Timur'un desteği ile Altın Orda'ya tamamen hâkim olmuştur. Ancak sonraları bu iki müslüman hükümdarın arası Azerbaycan meselesi sebebiyle bozulmuştur. Altın Orda'ya karşı sefere çıkan Timur, Toktamış'ı 1391 ve 1395 yıllarında iki büyük yenilgiye uğratmıştır. Bu mağlubiyetlerin akabinde Altın Orda parçalanma sürecine girmiştir.⁶¹ Kaynaklarda bu savaşların Altın Orda devlet ve halkına vermiş olduğu zararların çok yüksek boyutlarda olduğu ifade edilmektedir. Tarihçi Yakubovskiy'nin aktardığı üzere, İbni Arabşah Timur'un Altın Orda yıkımını tasvir ederken, Timurluların elde ettiği para, esir, mal ve eşyaları götürdüklerini, ortalığı yağma ettiklerini, ahaliyi öldürdüklerini, öncü birliklerin Azak'a kadar ilerleyip Saray, Sarayçuk ve Hacı Tarhan gibi yerleri yıktıklarını ifade etmektedir.⁶² Aktarıldığına göre Timur Kırım ve Kefe'yi de yağmalamış, Azak'a fazlaca zarar vermiştir.⁶³ Bezzâzî'nin de hayatının son yıllarına tekabül eden miladi on beşinci yüzyılın ilk çeyreğinin büyük bir kısmında yönetimi elinde tutan Edige Mirza (1400-1419) ve sonrasında başa gelen Uluğ Muhammed Han (1419-1422) döneminde de siyasi kargaşa ve kaos durumu yaşanmaya devam etmiştir.⁶⁴

Sonuç olarak, Bezzâzî'nin yaşadığı hicri VIII. yüzyılın sonları ile IX. yüzyılın ilk çeyreğinde İslam dünyasında çeşitli karışıklık ve fitneler yaşanmıştır. Müellif'in yaşamını geçirdiği bazı mamur İslam beldeleri ise çeşitli yıkımlara maruz kalmıştır. Müslüman toplulukların kendi içerisinde dahi büyük savaşlar yaptığı bu dönemin, fesadü'z-zamân vasfını hâiz olduğu değerlendirilebilir. Bu vasıfta bir zamanda, alimlerin ve yöneticilerin suçlar ve cezalar alanındaki nazari ve ameli faaliyetlerinin de artmış olması muhtemel bir durum olmaktadır. Zira klasik fıkıh kaynaklarımızdaki temel öğretiye göre cezaların konuluş sebebi adaleti tesis etmek, hedefi ise suçları azaltmak olmalıdır. Ancak bu şekilde insanlar arasında vuku bulan fesat azaltılabilir ve raiyyenin (yönetilenlerin) hali ıslah edilebilir. Bezzâzî'nin yaşadığı bu hareketli dönem içerisinde telif etmiş olduğu fetâvâ ismiyle meşhur olmuş eseri ise, ilgili tarihi bağlam içerisinde değerlendirilmelidir.

⁶¹ Saray, "Altın Orda Hanlığı", 2/539.

⁶² A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 265.

⁶³ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 266.

⁶⁴ Bkz: Saray, "Altın Orda Hanlığı", 2/539.

İKİNCİ BÖLÜM: EL-FETÂVA'L-BEZZÂZİYYE METNİNDE UKÛBÂT BAHİSLERİ

Hanefî fıkıh literatürü içerisinde fetva veya fetâvâ ismi ile bir alt literatürün ortaya çıkması metin, şerh, haşiye, tekmile, talikât ve muhtasar gibi diğer alt literatürlerin ortaya çıkmasında olduğu gibi doğal bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Mesela usulü fıkıh ve fûrû-ı fıkıh alanında yazılan “metin” türü yazımlar öncelikli olarak, mezhebin temel öğretisini ortaya koyma görevini üstlenmişlerdir. Mezhebin ana usulü, uygulamaları, tartışmaları ve ihtilafları bu metinlerden anlaşılır. Şerh ve hâşiye tarzı yazımlar ise bu metinleri açıklama görevi görürler. Talikât ve tekmile türleri ise şerh ve haşiyelerin eksik olduğu düşünülen yönlerini tamamlarlar. Fetva ismiyle bir alt literatürün ortaya çıkması ise Müslümanların hayat olayları ile ilgili her çeşit sorularına pratik ve kısa yoldan cevap bulmaları ihtiyacı sebebiyle gerçekleşmiştir. Bu literatür, kendi içerisinde de farklı yazım usulleri içermiştir. Bu usuller, metinlerin yazılma amacı ve hedef kitlesi ile ilişkili olarak farklılık arz etmektedir. Bunlara soru-cevap usulünde yazılmış fetva metinleri ve fûrû-ı fıkıh metni usulünde⁶⁵ yazılmış olan fetâvâ isimli metinler örnek olarak zikredilebilir. Ayrıca Atar’ın da ifade ettiği üzere, müftülere rehberlik etmesi için “*Resmü’l-müftî*”, “*Edebü’l-müftî*” adıyla kaleme alınan eserler⁶⁶ de fetva literatürünün usul ve âdâb bilgisini içermektedir. Fetva metinlerinin yazımının bu şekilde farklı usuller⁶⁷ ile gerçekleşmiş olması, bu metinlerin ve tez çalışmasına konu teşkil eden *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* metninin, fıkıh literatüründe ifade ettikleri anlam ve işlevlerin tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir.

Fûrû-ı fıkıh metni usulünde yazılmış bir fetâvâ metni olan *Bezzâziyye*, konusal anlamda bölünmüş, kitâb (کتاب) adı verilen farklı bölümlerden oluşmaktadır. Kitâbların içerisinde fasıl (فصل) ismi verilen alt bölümler, fasılların içinde de nev‘ (نوع) veya cins (جنس) adı verilen başka alt bölümler yer almaktadır. Bu kitâb adı verilen bölümler, ibâdât, muamelât ve ukûbât gibi üst fikhî bilgi sahaları açısından herhangi bir şekilde, metinde veya fihristinde adı konulmuş muayyen bir üst tasnife tabi tutulmamıştır. Ancak kitâb başlıklarının sıralanışı klasik Hanefî fûrû-ı fıkıh metinlerinde olduğu

⁶⁵ Bkz: Bayram, *Hâfızuddîn Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri*, 5.

⁶⁶ Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/495.

⁶⁷ Hanefî fetva literatürü içerisinde mezkûr yazım türleri dışında farklı yazım türlerinin mevcudiyeti de söz konusu olabilir. Ancak bu tez çalışmasındaki temel gaye, fetva literatürüne dair bir iç tasnif önerisi sunmak değildir. Tez konusu ve amacı ile ilişkili kalmak hasebiyle, Hanefî fetva metinlerinde epey yaygınca kullanılan soru-cevap ve fûrû fıkıh metni usulü (fetâvâ) yazım usullerinden bahsederek Hanefî fetva literatürünün genel çerçevesi ifade edilebilir.

biçimdedir. Esasında bu şekilde olmasını da bir çeşit tasnif olarak değerlendirmek mümkün olabilir. Metindeki kitâbların tablosu şu şekildedir:

Tablo 2: <i>el-Fetâva'l-Bezzâziyye</i> Metnindeki Kitâb Bölümleri ⁶⁸			
BİRİNCİ CİLT	İKİNCİ CİLT		
1- Kitâbü't-tahâre	1- Kitâbü'd-da'vâ	16- Kitâbü'l-gasb	31- Kitâbü'l-kerâhiyye
2- Kitâbü's-salât	2- Kitâbü'l-ikrâr	17- Kitâbü'l-vedî'a	32- Kitâbü'l-istihsân
3- Kitâbü'z-zekât	3- Kitâbü'l-vekâle	18- Kitâbü'l-'âriye	33- Kitâbü'l-cinâyât
4- Kitâbü's-savm	4- Kitâbü'l-kefâle	19- Kitâbü'l-lakât	34- Kitâbü'l-hîtân
5- Kitâbü'l-hac	5- Kitâbü'l-havâle	20- Kitâbü'l-lükata	35- Kitâbü'l-hudûd
6- Kitâbü'n-nikâh	6- Kitâbü's-sulh	21- Kitâbü' cü'lü'l-âbık	36- Kitâbü's-sirkat
7- Kitâbü't-talâk	7- Kitâbü'r-rehn	22- Kitâbü'l-mefkûd	37- Kitâbü'l-vasâyâ
8- Kitâbü'l-eymân	8- Kitâbü'l-mudârabe	23- Kitâbü'ş-şirket	38- Kitâbü'l-ferâid
9- Kitâbü'l-itâk	9- Kitâbü'l-müzâra'a	24- Kitâbü'l-hibe	
10- Kitâbü'l-büyû'	10- Kitâbü'ş-şirb	25- Kitâbü'l-vakf	
11- Kitâbü's-sarf	11- Kitâbü'l-eşribe	26- Kitâbü'l-'udhiye	
12- Kitâbü'l-icârât	12- Kitâbü'l-ikrâh	27- Kitâbü's-sayd	
13- Kitâbü' edebî'l-kâdî	13- Kitâbü'l-me'zûn	28- Kitâbü'l-zebâih	
14- Kitâbü'ş-şehâdât	14- Kitâbü'l-kısme	29- Kitâbü's-siyer	
15- Kitâbü'r-rücû'î anhâ	15- Kitâbü'ş-şüf'a	30- Kitâbü' elfâzin tekûnû İslâmen ev küfran ev hata	

Tabloda görülebileceği üzere, fetâvâ metni ilk olarak taharet, namaz, zekât, oruç ve hac konuları ile başlamıştır. Bu konuların hepsi fikhî konuların üst tasnifi açısından ibâdât (ibadetler) üst başlığında toplanmaktadır. Hanefi mezhebi ve diğer mezheplerin fûrû-ı fıkıh kitaplarında bu şekilde başlamak yaygın bir esastır ve ibadetlerin şanına hürmetendir. Bezzâzî'de bu şekilde tercih etmiştir.

Yine Hanefi fûrû kitaplarında takip edilegelen yaygın bir usul olduğu üzere, metinde ibâdât bahislerinden sonra nikâh kitâbı (evlilik bölümü) ile ilgili hükümlere yer verilmektedir. Bu durum nikâh fiilinin fıkıh ilminde bir yönüyle ibadet olarak değerlendirilmesi ve amellerin en hayırlılarından birisi olarak itikat edilmesi itibariyledir. Nikâh fiili diğer bir yönüyle muamele vasfı da taşımaktadır, ancak Hanefi literatürdeki bu usul ile ibadet yönü ön plana çıkarılmış olmaktadır. Hanefi fûrû-ı fıkıh kitaplarındaki diğer yaygın bir usul ise ibâdât bölümlerinden sonra, insanlar arasında vuku bulmasının çokluğu itibariyle, bizâtihi muamele konularından olan bey' (alışveriş) bölümüne yer verilmesidir. Mesela mezheb içindeki önemine binaen mütûn-ı selâseden bir metin olarak ifade edilen *Muhtasar'ul-Kudûrî*'de bu şekilde yapılmıştır.⁶⁹

⁶⁸ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/597-605.; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/603-607.

⁶⁹ Bkz: Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekir el-Kudûrî, *Muhtasar'ul-Kudûrî*, thk. Kâmil Muhammed Muhammed 'Avîda (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1997), 78.

Duman'ın da ifade ettiği üzere, Kudûrî'nin muhtasarında, önce ibâdât, sonra muâmelât, sonrasında ise münâkehât konuları işlenmiştir. *el-Hidâye* ve onun iç düzenini takip eden muhtasar eserlerde ise ibâdât bahislerinden sonra *el-Câmi 'u's-Sağîr*'de olduğu üzere önce münâkehât sonra [diğer] muâmelât konuları işlenmektedir.⁷⁰ Bir fetâvâ metni olan Bezzâzî'nin metninde de, *el-Câmi 'u's-Sağîr* ve *el-Hidâye*'de olduğu üzere, ibâdât bölümleri akabinde önce nikâh ve talâk bölümleri yani münâkehât bahisleri işlenmiştir.⁷¹ Sonrasında serdedilen diğer muâmelât bölümleri ise yine genel Hanefi fûrû-ı fıkıh metinleri başlıkları ve bölümlendirmesi usullerine uygun ve benzerlik arz edecek şekilde yapılmıştır. Bu minval üzere, fetâvâ metnini konu başlıklandırması cihetiyle, özel olarak Merğînânî'nin *el-Hidâye*⁷² metnine benzetmek mümkündür. Şöyle ki; *el-Hidâye* metninde esas aldığımız matbu nüshasına göre, toplamda 57 adet bölüm (kitâb) başlığı bulunmaktadır.⁷³ Bu sayı *el-Fetâvâ* metninde ise 53 bölüm (kitâb)⁷⁴ şeklindedir. Bu kitâb başlıklarının 48 adedi iki müellif tarafından da aynı isimle tercih edilmiştir.⁷⁵ Buna karşın *el-Hidâye*'de olup *el-Fetâvâ* metninde olmayan kitâb sayısı 9 adet⁷⁶ iken, *el-Fetâvâ*'da olup *el-Hidâye* metninde olmayan kitâb sayısı 5 adettir.⁷⁷ İki metin arasında farklı olan kitâb başlıklarının içeriklerinin bir kısmı diğer metinde kendine alt başlık olarak veya başka bir şekilde yer bulmuşken, bir kısmı ise iki metin arasında farklı olarak işlenen içerikler olmuştur. Bu vaziyet içerisinde, fihristleri açısından Bezzâzî'nin metninin bir ölçüde *el-Hidâye* metninin yöntemini takip ettiği veya en azından benzerlik arz ettiği yorumu yapılabilir. Nitekim Hanefi mezhep imamı ile Bezzâzî arasındaki dönemde yer alan temsil niteliği yüksek *Muhtasaru'l-Kudûrî*, *Kenzü'd-dekâik* ve *el-Mebsût* gibi bazı

⁷⁰ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekir el-Kudûrî, *Muhtasar'ul-Kudûrî*, çev. Soner Duman - Osman Güman (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 13.

⁷¹ *el-Hidâye*'de ibadetler ile ilgili bölümlerden sonra sırasıyla nikah, radâ' ve talâk bölümleri (kitâbları) yer almaktadır. Bezzâzî'de ise bu durumdan küçük bir fark olarak radâ' meseleleri, nikah bölümünün altında bir fasıl olarak işlenmiştir. Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/104.; *el-Câmi 'u's-Sağîr* metni ise Leknevi şerhinden tetkik edildiği üzere, ibâdât bölümlerinden sonra sırasıyla nikâh, talâk ve zihâr bölümlerini (kitâblarını) içermektedir. Bkz: Ebu'l-Hasenât 'Abdülhay el-Leknevî el-Leknevî, *el-Câmi 'u's-sağîr ve şerhu en-nâfi 'u'l-kebîr* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985), 170, 191, 222.

⁷² Bu metin Merğînânî'nin (v. 593), İmam Muhammed'in *el-Câmi 'u's-sağîr*'i ile Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanarak telif etmiş olduğu *Bidâyetü'l-mübtedî* isimli kendi metnine yönelik şerhidir. On üç yılda telif edilmiş olan bu eser, fıkhi konuları sistemli bir şekilde ele alışı ve üslubunun yetkinliği ile özellikle Osmanlı dönemi olmak üzere Hanefi literatürde çokça tutulup, itibar görmüştür. (Özel, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, 86-87.) *el-Fetâvâ* metnine nisbetle içinde bulundukları alt literatürleri farklı olan iki metin arasında ciddi anlamda hacim ve kapsam farklılıkları vardır. Ancak *el-Fetâvâ* metninin göre birkaç yüzyıl önce telif edilmiş olan *el-Hidâye*'nin Hanefi mezhep literatürüne yön veren etkili ve meşhur mahiyeti düşünüldüğünde, Bezzâzî'nin metninin kitâb başlıklandırması açısından kendisinden etkilenmiş olması ihtimali gözlemlenmeye değer hale gelmektedir.

⁷³ Bkz: Ebu'l-Hasen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Sâid Bektâş (Medine: Dâru's-sirâc, 2019), 1/529, 2/531, 3/561, 4/603, 5/515, 6/561, 7/579.

⁷⁴ Bkz: Tablo 2

⁷⁵ Bu başlıklardan *el-Fetâvâ*'daki "Kitâbü cü'lü'l-âbık" başlığı, *el-Hidâye*'de "Kitâbü'l-ibâk" olarak geçmektedir. Ancak benzer meseleleri işleyen iki başlığın, iki metinde de kitâb başlığı olarak geçmesi sebebiyle ortak olan başlıklara dahil edilmiştir. Aynı durum *el-Fetâvâ*'daki "Kitâbü'r-rücû'î anhâ" başlığının, *el-Hidâye*'de "Kitâbü'r-Rücû'î anî's-şehâdât" olarak geçmesinde de söz konusudur.

⁷⁶ Bu kitâb başlıkları radâ', mükâteb, velâ, hacr, müsâkât, ihyâü'l-mevât, diyât, me'âkil, hunsâ şeklindedir.

⁷⁷ Bu kitâb başlıkları elfâzin tekûnü islâmen ev küfran ev hata, hîtân, ferâid, şîrb, istihsân şeklindedir.

fürû- fıkıh metinleri incelendiğinde, ihtiva edilen bölümler (kitâb) sayısı ve başlıkların isimlendirilmesi açısından en yakın seçenek olarak *el-Hidaye* tespit edilebilmiştir.

Fetâvâ metninin azınlık kısmını teşkil eden ukûbât ile ilgili bölüm başlıkları muâmelât bölümleri arasında, bazen de bu bölümlerin içerisinde işlenmiştir. Bu çerçeveyi ukûbât bahislerinin doğrudan işlendiği bölümler ve ukûbât bahislerinin dolaylı olarak işlendiği bölümler şeklinde çizmek mümkündür. Doğrudan işlenen başlıklarda, bu başlıkların hepsi, metnin fihristinde alt alta bir yerde toplanacak şekilde yazılmasa da çoğunlukla bölümler birbirlerine yakın olacak şekilde işlenmiştir. Öte yandan ukûbât bahislerinin dolaylı olarak işlendiği yerler ise zaten metin içerisinde çeşitli yerlere dağılmış vaziyette yer almakta, ancak Hanefi fürû-ı fıkıh literatürünün meseleleri bütüncül ele alma yaklaşımına örnek teşkil edecek bir konum arz etmektedirler.

II.I. Ukûbât Bahislerinin Metinde Doğrudan İşlendiği Bölümler

Metindeki ukûbât bahislerinin hangi bölümlerin içerisinde doğrudan yer aldığı bölüm başlıkları ve içerik incelemesi üzerinden tespit edilebilmektedir. Doğrudan işlenen bu bahisler sırasıyla cinâyât, hudûd ve sirkat şeklindedir. Öte yandan mezhebin muteber metinlerinde, ukûbât bahislerinin doğrudan işlendiği bölümler olarak değerlendirilen bazı bölüm başlıkları *el-Fetâvâ*'da yer almamaktadır. Mesela İmam Muhammed'in (v. 189) *el-Asl*'ında, Semerkandî'nin (v. 373) *'Uyûnü'l-Mesâil*'inde, Kudûrî'nin (v. 428) *el-Muhtasar*'ında, Merğînânî'nin (v. 593) *el-Hidâye*'sinde, Mevsilî'nin (v. 683) *el-İhtiyâr*'ında, Ebû'l Berakât en -Nesefî'nin (v. 710) *Kenzü'd-dekâik* eserlerinde geçmekte olan kitâbü'd-diyât (كتاب الديات) başlığı⁷⁸ Bezzâzî'nin metninde geçmemektedir. Yine kitâbü'l-meâkil (كتاب المعاكل) başlığında da benzer bir durum söz konusudur. Bu kitâb başlığı da mesela *Kenzü'd-dekâik*'te, *el-Mebsût*'ta ve *el-Hidâye*'de kullanılmaktadır. Ancak *el-Fetâvâ*'da kullanılmamıştır. Ancak tüm bu durum Bezzâzî'nin başlıklandırma ve konu tasnifi tercihi ile ilgili olarak değerlendirilmelidir. Çünkü diyetler kitâbı ile ilgili işlenebilen mesela ğurre⁷⁹, şecce⁸⁰ ve kasâme⁸¹ gibi meseleler fetâvâ metninde cinayetler bölümü altında yer almaktadır. Yine âkile ile ilgili meselelerde nev adı verilen alt başlıklar halinde *el-Fetâvâ*'da da geçmekte ve ilgili içerik işlenmektedir.⁸²

⁷⁸ Bkz: Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Lübnan/Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 12/387.; Ebû'l-Leyş Naşr b. Muhammed es-Semerkandî, *'Uyûnü'l-Mesâil*, thk. Salâhuddîn en-Nâhî (Bağdat: Matba'atü Es'ad, 1966), 276.; el-Kudûrî, *Muhtasar'ul-Kudûrî*, 1997, 187.; el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, 7/245.; Ebû'l-Fazl Mecdüddîn 'Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîl'l-Muhtâr* (Kâhire-Beyrut: Matba'atü'l-Halebî - Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1937), 5/35.; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Kenzü'd-Dekâik*, thk. Sâid Bektâş (Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye - Dâru's-sirâc, 2011), 646.

⁷⁹ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/504.

⁸⁰ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/515.

⁸¹ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/516.

⁸² Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/502, 2/507.

II.I.I. Kitâbü'l-cinâyât

Cinâyetin (جناية) “sözlük anlamı ağaçtan meyveyi düşürmektir.”⁸³ Fıkıh ilmindeki terimsel anlamı itibariyle ise “kıyas veya tazminatı gerektirecek şekilde insanın canı veya bedenine yönelik işlenen her türlü haksız fiil”⁸⁴ anlamına gelmektedir. Cinâyet’in çoğulu olan “cinâyât” kelimesi ile isimlendirilen “kitâb” bölümleri Hanefi fûrû-ı fıkıh kitaplarında genellikle yer almaktadır. Bezzâzî’nin fetâvâsında da yer alan bu bölüm, eserdeki ukûbât meselelerinin ekseriyet kısmını ihtiva etmektedir. Eserdeki kitâbü'l-cinâyât bölümü, dört fasıldan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla kasıtlı öldürme, hataen öldürme, vücut uzuvlarına yönelik haksız fiiller, insan dışındaki canlılar ile ilişkili haksız fiiller şeklindedir.⁸⁵

Bezzâzî’nin bölümdeki genel üslubu, Hanefi literatürdeki temel cinâyât konu ve görüşlerini serdetmek ve sonrasında bunları çeşitli örnekler üzerinden ayrıntılandırmak şeklinde olmuştur. Bu esnada pek çok müellif ve esere atıflar yapmakta, başta Hanefi mezhebi imamları olmak üzere çeşitli ulemanın görüşlerini ve ihtilaflarını aktarmaktadır. Mezhep imamlarına yapılan atıfların geçmekte olduğu bir tartışma örneği şu şekildedir:

“Bir kişi diğerini bel aleti ile öldürmüştür. Vurma esnasında belin demir olan kısmı maktule gelmişse, katil kıyas olarak öldürülür. Eğer katil, demirin sırt kısmı ile vurmuşsa ve maktul herhangi bir yara (جرح) almadan ölmüşse, İkisine göre (عندهما) kıyas gerekir. Zâhiru’r-rivâye’de İmam’dan da (الإمام) böyle nakledilmiştir. O’ndan (وعنه), demirin sırtı ile vurularak öldürmenin gerçekleşmesi durumunda, katilin kıyas edilmesi için maktülde cerhin gerçekleşmesi şartına itibar ettiği de nakledilmiştir. İmam’dan nakledilen iki rivayette de terazinin çeki taşları demirdendir. Eğer maktüle sadece sopa denk gelirse, aşıkardır ki İmam’a göre kıyas gerekmez. İkisine göre de aynı şekilde kıyas gerekmez. Çünkü bu sopa, küçük asa hükmündedir. Eğer büyük asa olsaydı, İmam’a göre yine kıyas gerekmezdi. Bu Şâfiî’nin de kavlidir. Ancak bu son durumda o ikisine göre kıyas gerekir. (...) Kişi sabî veya bâliğ birini denizde boğarsa, o ikisine göre kıyas gerekirken, O’na göre kıyas yoktur.”⁸⁶

Örnek alıntıda gözüktüğü üzere Bezzâziyye sahibi, mezhep imamlarına atıf yaparken açık ve tam isim zikretme şeklinde bir usul takip etmemiştir. Metinde genellikle, Ebu Hanife’den “el-İmâm”⁸⁷ vasfı veya

⁸³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, thk. Abdullah Kahraman, ed. Kemal Yıldız (İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2017), 53.

⁸⁴ Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 53.

⁸⁵ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/606.

⁸⁶ Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yûsuf el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, thk. Mahmûd Matrâcî (Diyubend (Deoband): Mektebetü'l-ittihâd, ts.), 218.

⁸⁷ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/7, 1/31, 1/86, 2/4, 2/499, 2/502.

“o”⁸⁸ zamiri ile, Ebu Yusuf’dan “es-Sânî”⁸⁹ veya “el-Îmâmü’s-Sânî”⁹⁰ vasıfları ile, Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî’den “Muhammed”⁹¹ ismi ile bahsetmektedir. Ayrıca İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed’i beraber zikrederken “ikisine göre şöyledir”,⁹² “ikisi demişlerdir ki”⁹³ gibi ifadeler de kullanılmaktadır. Bu durumun kendisine atfı yapılan isimlerin tespitini ilk bakışta zorlaştırdığı düşünülebilir. Ancak Bezzâzî zaten fetâvâ metninin en başında bu eserini İmam Numân b. Sâbit’in (Ebu Hanife) ve onun seçkin ashabının reyî üzerine yazmış olduğunu açıkça ifade etmektedir.⁹⁴ Örnek alıntıda geçen fikhî görüşler ise literatürde mezhep imamlarına nispet edildiği açıkça bilinen görüşlerdendir.⁹⁵ Bu durumda metinde “el-Îmâm” denilerek atfı yapıldığında ve bu atfı durumu metin boyunca sık sık cereyan ettiğinde ilk akla gelecek olan isim İmam Ebu Hanife olmalıdır. Ayrıca metindeki mezkûr minval üzere olan atıfların bir kısmı da yukarıdaki örnek alıntıda geçtiği üzere İmam Muhammed’in telif etmiş olduğu mezhebin en temel metinlerini ifade eden zâhiru’r-rivâye teriminden bahsedilerek yapılmakta olup,⁹⁶ Hanefî literatürde İmamlara bu kalıplar üzere atfı yapmak zaten bilinen bir durumdur.⁹⁷ Tüm bu çerçevede zikredilen zatların, İmam Ebu Hanife Numan b. Sabit (ö. 150/767) ve talebeleri Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim (v. 182/798) ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805) olduğunda herhangi bir işkâl veya şüpheye yer kalmamaktadır.

Öte yandan mezkûr alıntının içeriğinde, kısas cezasının terettüp etmesi noktasında İmamların farklı yaklaşımlarına temas edilmektedir. Örneklerden anlaşılacağı üzere İmam, kısas cezasının verilmesi için gerekli olan kasıt unsurunu öldürme aletinin demirden olması ile tespit etmektedir. Bir rivayete göre de maktulde cerh edilme işleminin gerçekleşmiş olması ile tespit etmektedir. Öte yandan küçük veya büyük olsun, sopa ve asa gibi aletlerle veyahut boğma gibi bir tarikle gerçekleşen öldürme

⁸⁸ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/48, 2/49, 2/500.

⁸⁹ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/27, 2/54, 2/139.

⁹⁰ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/8, 1/21, 2/10, 2/56.

⁹¹ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/14, 1/80, 2/139.

⁹² Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/48, 2/49.

⁹³ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/502.

⁹⁴ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (Amcazade Hüseyin Koleksiyonu, 00245), 1a. (Bu el yazmasındaki varak/yaprak numaraları fetâvâ metninin başladığı yer esas alınarak hesaplanmıştır.) ve ayrıca bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/5. (Tez çalışması için çokça istifade ettiğimiz mezkûr el yazması metindeki ilgili cümleler Bezzâzî’nin kendi kaleminden çıkan bir üslup ile yazılmış görünmekteyken, matbu metinde aynı kısımda geçen ibareler sanki muhakkikin veya muhakkikin esas aldığı mahtut metnin müstensihinin kaleminden çıkmış gözükmemektedir. Zira Bezzâzî’nin kitabını yazma amacını ve menhacını ifade ettiği bu kısma işaret ederken, matbu metinde ilgili yerde Bezzâzî için epey övgü dolu ifadeler yer almaktayken, tez için birincil olarak esas aldığımız mahtut metinde eserin müellifi vasıflanırken kul (العبد) denilmekte ve tevazu olarak da mahlukatın en acizi olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla burada öncelikli olarak mahtut metne atfı yapmak daha uygun gözükmemektedir.)

⁹⁵ Mezhep imamlarına atfedilen amd ve şibh-i amd tartışmaları için bakınız: Ebû Bekir b. Mes’ûd el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i’ fî tertibi’ş-şerâ’i’*, thk. Ali Muhammed Mu’avvîd - Âdil Ahmed Abdü’l-mevcûd (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-’ilmiyye, 2003), 10/233-234.; el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti’l-mübtedî*, 7/193-196.; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 5/23-25.

⁹⁶ İmamlara atfı yapılırken zâhiru’r-rivâye teriminin zikredildiği diğer bir örnek için bakınız: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/502.

⁹⁷ Bkz: Vehbe b. Mustafâ ez-Zühaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî ve edilletühu* (Dâru’l-Fıkr, ts.), 1/73.

fiillerinde, kasıt unsuru İmam'a göre aşikâr olmamış olup kısas cezası terettüp etmemektedir. Bezzâzî'nin yaptığı bu nakillerde veciz bir üslup kullandığı, ayrıntılara çok temas etmediği veya fetâvâ metnindeki “muhtasar” üslubu gereği temas etmek istemediği görülmektedir. Şöyle ki; kısas cezası için cerh etme işleminin gerçekleşmiş olması durumunun şart koşulduğu ifade edilen diğer nakil, Bezzâzî'den daha önce yaşamış bir Hanefi fakihi olan Merğînânî'nin (v. 593/1197) *el-Hidâye* kitabında, öldürme aletinin aslına yapılan itibar ilgili rivayetten daha sahih bir rivayet olarak zikredilmektedir.⁹⁸ Alıntıda gözüktüğü üzere Bezzâzî daha sahih olan rivayeti ilk sırada zikretmemiş, ikinci sırada zikretmiş ve buna dair herhangi bir şey de söylememiştir. Bu noktada ilk rivayeti daha ziyade tercihe şayan bulduğu da yorumlanabilir. Yine Bezzâzî öncesi Hanefi ulemadan Mevsîlî'nin (v. 683/1284) *el-İhtiyâr* kitabında da kasıt unsurunun tespitinde iki farklı rivayet olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan zahîrî'r-rivâye'de olan rivayete göre itibar aletin aslına yöneliktir. Buna göre öldürme aleti demirse kısas cezası terettüp eder. Diğer rivayet ise Tahâvî'den nakille verilmektedir. Buna göre ise kasıt unsurunun aşikâr olması için aletin vücudun uzuvlarını parçalayan (tefrîku'l-eczâ') bir vasfı haiz olması gerekmektedir. Mesela öldürme aleti olarak sivri ucu olmayan bir mızrak kullanılmışsa ve maktulde cerh oluşmuşsa, kullanılan alet vücut uzuvlarını parçalayarak kılıç hükmünde olmuş ve böylece kasıt unsuru aşikâr olmuştur.⁹⁹ Bezzâzî bu konuda da detaylara girmemiştir. Ayrıca konu bağlamında örnek alıntıda geçen terazinin çeki taşları (سنجات الميزان) ile ilgili meseleye ise sadece gönderme yapmıştır. Öyle ki bu mesele, diğer Hanefi kaynaklara müracaat etmeden anlaması güç veya yalnızca ehlinin anlayabileceği üst düzey bir üslupla nakledilmiş gözükmektedir. Demir bir cisim olan terazinin çeki taşlarının öldürme aleti olarak kullanılması, *el-Hidâye*'de maktulde cerh etme işlemi gerçekleşirse kısas cezasının terettüp edeceği meselesine, bel aletine benzetilmek suretiyle örnek olarak zikredilmektedir.¹⁰⁰ Öte yandan yine alıntıdaki örnek meselelerden anlaşılacağı üzere İmameyn'in görüşünde kasıt unsurunun vaki olması ve kısas cezasının terettübü için öldürme aletinin demirden olması veya cerhin gerçekleşmesi şart değildir. Bu bağlam ile ilişkili olarak, *Bezzâziyye* sahibinin İmamlardan yaptığı diğer bir nakil de şu şekildedir: “İmam (الإمام) demiştir ki: Şibh-i amd, ağır bir cisim (المثقل) vesilesi ile gerçekleştirilen öldürmelerdir. Öte yandan o ikisi ise şöyle demiştir (وقالا): Şibh-i amd kendisi ile vurulduğunda çoğunlukla öldürmeyen bir cisim ile gerçekleştirilen öldürmelerdir.”¹⁰¹ Bezzâzî'nin İmameyn'e atfettiği “şibh-i amd” tanımında, öldürme aletinin, kendisi ile vurulduğunda çoğunlukla insanı öldürmeyen vasıfta bir alet olması itibarı ifade edilmektedir. İmameyn'in şibh-i amd tarifindeki itibarlarında mefhûmu muhalefet yapılırsa, kasıt

⁹⁸ Bkz: el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübeddî*, 7/193.

⁹⁹ Bkz: Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 5/23.

¹⁰⁰ Bkz: el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübeddî*, 7/193.

¹⁰¹ Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, ts., 220.

unsurunun tespitinde de, öldürme için kullanılan aletin, vurulduğunda çoğunlukla insanı öldüren vasıfta bir alet olması itibarına sahip olmaları gerektiği değerlendirilebilir. Hanefi kaynaklarda İmameyn'in kasıt unsurunun (عمد) tespiti ile ilgili görüşü de zaten bu şekilde temellendirilmiştir.¹⁰² Dolayısıyla alıntıda geçtiği üzere büyük asa gibi bir alet ile veya boğma gibi bir tarikle vuku bulan öldürmelerde İmameyn'e göre kısas cezası gerekirken, küçük sopa gibi aletler ile olan öldürmelerde kısas cezası terettüp etmemektedir.

Kasıt unsurunun tespiti ve kısas cezasının terettüp etmesi ile ilgili Hanefi mezhebi imamlarının ihtilaflarını aktaran *Bezzâziyye* sahibi, örnek alıntılar dahilinde açık bir tercihte bulunmamaktadır. Ancak bölüm boyunca yaptığı atıflar ve serdettiği görüşlerden hangi tarafa yakın durduğu da tespit edilebilir. Mesela Hanefi mezhebi imamlarına nispet etmeden şöyle bir mesele örgüsü zikretmektedir:

“Kişi tandırı kızartıp, içine bir insan atsa veya ateşe bir insan atsa, silahla olan öldürmede olduğu gibi kısas cezası gerekir. Ateşle olan öldürmelerde hep bu şekildedir. Çünkü ateş, hayvanlarda boğazlama (الذكاة) işlemini gerçekleştirebilecek bir işlevdedir. Öyle ki hayvan, boğazlanması için ateşe atılsa ve damarları yansa bile yenilebilir. Ateş ile olan öldürmelerde, katile verilen kısas cezası, kılıç ile tatbik edilir. Şafî ise (Allah ona rahmet eylesin) ateş ile öldürene, ateş ile kısas cezası verileceğini söylemiştir.”¹⁰³

Bezzâzi burada kısas cezasının verilmesi için vuku bulan öldürme tarikinin, hayvanlarda boğazlama işlemi yapacak bir işleme tekabül edip etmemesi ile ilişkilendiğine dair bir görüşü kimseye nispet etmeden zikretmektedir. Dolayısıyla bu görüşü bizatihi kendisine nispet etmek veya en azından desteklediğini değerlendirmek mümkündür. Bu durumda büyük asa ile vurulması sonucu vuku bulan öldürmelerde, Bezzâzi'nin bu yaklaşımı üzerinden değerlendirildiğinde kasıt unsuru aşikâr olmamış olmalıdır. Çünkü, büyük asa ile vurma işlemi hayvanlardaki boğazlama işleminin yerine geçecek bir işlem değildir. Öte yandan, İmamların mezkûr ihtilaflarını aktarmasının akabinde ise şöyle demektedir:

“Kişi, ardı ardına olacak şekilde bağırarak kırbaçla birisine vursa ve vurulan kişiyi öldürse bize göre (عندنا) kısas cezası gerekmez. Kişi, diğer bir kişiyi kamyş litesi ile boğazlasa (نبح), kısas gerekir. Kişi, diğer bir kişiye öldürene kadar (حتى مات) iğne batırsa, kısas cezası terettüp eder. Çünkü itibar demiredir.”¹⁰⁴

Burada ise çoğunlukla öldürücü vasıfta olmayan kırbaç aleti ile vuku bulan öldürmelerde “bize göre (عندنا)” ibaresini kullanarak, kısas cezasının terettüp etmeyeceğini ifade etmiş, ancak kesici özelliğe (tefrîku'l-eczâ') sahip bir alet olabilen kamyş litesi ile boğazlama şeklinde vuku bulan öldürmelerde

¹⁰² Mesela Hidâye sahibi, İmameyn ve İmam Şâfi'nin konu bağlamında İmam Ebu Hanife karşısındaki görüşlerini temellendirirken, öldürmede kullanılan aletin öldürücü (قاتلة) vasıfta olmasının kasıt alameti olduğunu zikretmektedir. Bkz: el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, 7/195.

¹⁰³ Bezzâzi, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, ts., 3/218.

¹⁰⁴ Bezzâzi, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, ts., 3/218.

kıyas cezasının verileceğini ifade etmiştir. Ayrıca öldürmelerde kıyas cezasının verilebilmesi için öldürme aletinin demirden olması gerektiğini de açıkça ifade etmiştir. Bezzâzî, başka bir yerde ise muhtemelen Hâkim eş-Şehîd'e (ö. 334/945) ait olan bir metinden naklen şöyle demektedir:

“*el-Müntekâ* isimli eserde şöyle geçmektedir: Kişi, diğer bir kişiye kılıç kını ile vursa ve kının yırtılması ile kındaki kılıç vurulan kişiye isabet etse ve öldürme olayı gerçekleşse, katil için diyet gerekir, kıyas cezası gerekmez. Eğer kişi, diğerine iğne batırsa ve o kişi ölse katile kıyas gerekmez, ancak katil iğneyi maktulün hayati bir organına batırarak öldürürse kıyas cezası gerekir. Isırarak öldürmesinde de durum iğnedeki gibidir. Tüm bu olaylardan hasıl olan sonuç şudur ki; hayvanlardaki boğazlama (الذكاة) işlemine tekabül eden her öldürme tariki, muhakkak ki katile kıyas cezasının verilebilmesini sağlar. Hayvanlardaki boğazlama (الذكاة) işlemine tekabül etmeyen her öldürme tarikinde ise kıyas cezası verilememektedir. Natifi'de *el-Ecnâs* isimli eserinde aynı şekilde zikretmiştir.¹⁰⁵

Burada, iğnenin ancak hayati bir uzva batırılması ile vuku bulan öldürme durumlarında katile kıyas cezasının verilebileceğinin aktarılması ile Bezzâzî'nin daha önceden “bize göre (عندنا)” diyerek ifade ettiği meseleler silsilesinde öldürene kadar iğne batırılmasında kıyas cezası verilmesi ve öldürme fiilinin demir bir alet ile gerçekleşmesine olan itibarın arası cemedilebilir. Zira *el-Müntekâ*'dan yapılan bu nakil de metnin seyrinde ve Bezzâzî'nin zihninde bir anlam ifade ediyor olmalıdır. Nitekim cinâyât bölümü boyunca kendinden önceki Hanefî literatürden tevarüs ettiği pek çok ihtilafî görüş aktarmakta ve genellikle tercihlerini açıkça ifade etmemektedir. Bu görüşlerin arasını bulmak için, kanaatimizce yer yer yorum yapmak gerekmektedir. Şöyle ki; aynı mesele bağlamında Mevsîlî, İmam Ebu Hanife'den yapılan bir rivayet aktarmaktadır:

“Ebu Yusuf, Ebu Hanife'den şöyle rivayet etmektedir: Bir kişi, diğerine iğne (إبرة) veya buna benzer bir şeyle kasıtlı olarak vursa ve vurulan kişi ölse kıyas cezası terettüp etmez. Ancak bu olay büyük iğne (مسلة) veya buna benzer bir alet ile gerçekleşirse, kıyas cezası terettüp eder. Çünkü iğne ile genellikle öldürme fiili kastedilmez. Ancak büyük iğne ile öldürme fiili genellikle kastedilir. Başka bir rivayette ise iğnenin eğer hayati bir organa batırılırsa kıyas cezasının gerekeceği, aksi takdirde gerekmeyeceği ifade edilmiştir.”¹⁰⁶

Tüm bu çerçevede, Bezzâzî'nin iğnenin ölünceye kadar batırıldığında (حتى مات) kıyas gerekeceğini ifade ettiğimiz görüşü ve *el-Müntekâ*'dan naklettiği yalnızca hayati organa batırılması durumunda kıyas gerekeceği meselesi ile aynı anlamı ifade ediyor olabilir. Çünkü iğne batırmak ile ölünceye kadar iğne batırmak aynı fiiller değildir. Ölünceye kadar batırmak, iğnenin kuvvetlice batırılması veya defalarca iğne ile vurmak manalarını içerebilir. Bu da bir nevi iğnenin hayati organa batırılması anlamına

¹⁰⁵ Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye*, ts., 3/219.

¹⁰⁶ Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 5/23.

gelmektedir. Tüm bu zikrettiğimiz meselelerden ötürü Bezzâziyye sahibinin, kasıt unsurunun tespit edilmesi ve kısas cezasının terettübü noktasında, İmam'ın itibarlarına daha ziyade meyletmış olduğu yorumlanabilir.

Müellif, mezhep imamları dışındaki alimler ve eserlerine atıf yaparken de isim ve künyeleri çoğunlukla tam ve açık bir şekilde ifade etmemektedir. Mesela “el-Kâdî” lafzını kullanarak, cinâyât bölümü boyunca çok sayıda atıf yapmaktadır.¹⁰⁷ Bu atıflardaki bazı meseleler tarafımızca incelendiğinde, bunların, Kâdîhân lakabıyla meşhur olan Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr el-Fergânî'nin (ö. 592/1196) *Fetâvâ Kâdîhân* eserinden alındığı tarafımızca tespit edilmiştir.¹⁰⁸ Ayrıca Kâdîhân'a cinâyât bölümü dışında da pek çok kez atıf yapılmaktadır.¹⁰⁹ Bu atıfların bir kısmı Kâdî ve fetâvâ eserinin beraber zikredilmesi suretiyle yapılmaktadır.¹¹⁰ Kâdîhân'ın fetâvâsına yapılan atıfların çok sayıda olması, onun, Bezzâzî'nin kaynakları arasında önde gelenlerden bir tanesi olduğunu göstermektedir. Bezzâzî'nin kendisinden neredeyse iki buçuk asır daha önce yaşamış bir müelliften bu denli etkilenmesi dikkati celbeden bir husus olmalıdır. Bu noktada Bezzâzî'nin yaşadığı destikıpçak coğrafyası ile ona yakın bir coğrafya olan, Kâdîhân'ın yaşamış olduğu mâverâünnehir coğrafyası arasındaki ilmi, siyasi ve kültürel etkileşimler önemli bir sâik olmakla birlikte, fetâvâ yazım türünün Hanefî literatürde devamlılık arz eden alt literatür mahiyetinde bir yazım türü olduğu da çalışmamızın konusu ile ilgili olan başka önemli bir saik olarak değerlendirilebilir. Hatta Bezzâzî eserinin “kitâbü'd-da'vâ” kısmında bir mesele ile ilgili bilgi aktarımı yaparken “Fetâvâ ve cevâmi' kitaplarının çoğunda yazılı olan şudur (المنصوص في أكثر الجوامع والفتاوى)”¹¹¹ ibaresini kullanmaktadır. Bu ibare, hicri sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda yaşamış önemli bir Hanefî fakihinin, “fetâvâ kitapları” şeklinde bir kullanım ile diğerlerinden ayrı bir metinler topluluğuna işaret ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda Bezzâzî'nin cinâyât bölümü ve eseri boyunca atıf yaptığı *Fetâvâ'l-Fadlî*¹¹² ve *Fetâvâ Semerkand*¹¹³ olarak “fetâvâ” isimli başka eserlerin de var olduğu ifade edilmelidir. Cinâyât bölümü dışındaki diğer bölümlerde ise

¹⁰⁷ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/504, 2/510, 2/514, 2/520, 2/521.

¹⁰⁸ Mesela Bezzâzî'nin “Kâdî demiştir ki” diye atıfta bulunarak, insanların birbirine yardım etmesi (التناصر) hususunda yabancı kişilerin de (العجمي) akilesi olduğu ifade edilen ve çeşitli meslek gruplarının örnek verildiği bir mesele (bkz: *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/503.), Kâdîhân'ın fetâvâ kitabında neredeyse aynı ifadelerle nakledilmektedir. Bkz: Fahrüddîn Ebü'l-Mehâsin Hasen b. Mansûr Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân fî mezhebi imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* (Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2009), 3/358.)

Diğer bir örnek ise şu şekildedir: Bezzâzî'de “Kâdî demiştir ki” denilerek kişinin bir ihtiyacı sebebiyle bir çocuğu bir yere göndermesi ve çocuğa çeşitli zararlar gelmesi gelmesi ile ilgili bir meseleler zinciri (bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/504.) çok benzer ifadelerle ve aynı sıra ile Kâdîhân'ın fetâvâ kitabında geçmektedir. Bkz: Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3/356.

¹⁰⁹ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/57, 1/101, 1/174, 2/74, 2/173, 2/376.

¹¹⁰ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/456, 2/74, 2/75, 2/105.

¹¹¹ Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/41.

¹¹² Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/521.

¹¹³ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/445, 2/525.

*Fetâva 'n-Neseî*¹¹⁴, *Fetâva 'd-Dînârî*¹¹⁵ ve *Câmi 'u'l-fetâvâ*¹¹⁶ gibi diğer bazı fetâvâ eserlerine de atıflar mevcuttur. Ayrıca fetâvâ eserlerinin arasında öyle bir eser vardır ki, Bezzâzî bu eseri hem cinâyât bölümünde hem de diğer bölümlerde diğer fetâvâ eserlerinden farklı bir şekilde, mutlak olarak, “*el-fetâvâ*”¹¹⁷ diye ifade etmekte ve çok sayıda atıf yapmaktadır. Bu şekilde atıf yapılan bazı meseleler tarafımızca bir hayli incelense de Bezzâzî’nin kastının hangi fetâvâ metnine yönelik olduğu tespit edilememiştir.

Fetâvâ metinlerinde, soru-cevap usulü fetva metinlerinden farklı bir özellik olarak tanım, tarif, taksim ve tasvirler belirgin olarak yer alır. Bezzâzî’nin metninde de bu kabilden örnekler bulunmaktadır. Mesela cinâyât bölümünde âkile ile ilgili şöyle denilmektedir:

“Her insanın âkilesi kendisi ile yardımlaşma (التناصر) halinde olduklarıdır. Eğer bu divan vesilesi ile oluyorsa, ait olduğu divanın ehli onun âkilesidir. Zanaatkârlarda, eğer birbirleriyle divan ve mesleklerinde yardımlaşıyorlarsa, birbirlerinin âkilesidirler. Kişi eğer şehir dışı/kırsal bir kesimden (أهل البادية) ise baba tarafından en yakın akrabaları âkilesidirler. Eğer bunlar âkile olma hususunda yeterli olmazsa, kişinin nesebine en yakın kabileler de âkileye dahil olur. Burada neseb sözü ile kendi bölgesinin ahalisi dışındakiler kastedilmez. Zira; âkile kapsamına başka bir bölgenin ahalisi eklenemez. Yardımlaşma iki bölge ahalisi arasında cerayan etmez.”

Görüleceği üzere müellif, âkile teriminden ayrıntılı bir şekilde tarif ve tasvir üslubunda bahsetmektedir. Bu anlatımda henüz kimseye bir görüş nispet etmemiştir. Ancak Hanefî mezhebi âkile anlayışına da muvafık bir anlatım yapmaktadır. Zira âkilenin, kişinin bulunduğu divan ehli olduğu ve divan üyesi olmayanların âkilesinin ise kendi kabileleri olduğu önceki Hanefî kaynaklarda da açıkça ifade edilmiştir.¹¹⁸ Bu tarz bir anlatımı konuyla ilgili çeşitli fetva ve ihtilafların aktarımı da takip etmektedir:

“Eğer kişinin yakın akrabaları veya divanı mevcut değilse, zâhiru’r-rivâyeye göre, âkilesi beytûlmâldir. Fetva da bunun üzerinedir. Ayrıca şöyle bir rivayette vardır: İmam Muhammed’in (محمد) İkinci İmam’dan (الثاني), İkinci İmam’ın da İmam’dan naklettiğine göre bu kişinin cana ve vücut bütünlüğüne yönelik suçlarının tazmininin beytûlmâlden değil de kendi malından yapılacağı hususunda icma vardır. Aynı şekilde lakî ve müslüman olan harbînin de âkilesi zâhiru’r-rivâyeye göre beytûlmâldir. Hâlvânî’den ise şöyle nakledilmiştir: Müteahhirin ulema, yabancının (عجمي) âkilesi hususunda ihtilaf etmişlerdir. Fakih ve imam Zahîruddîn, şöyle fetva vermiştir: Yabancıların âkilesi yoktur. Bazı ulema ise şöyle fetva vermiştir: Yabancıların âkilesi vardır. Doğru olan da onların âkilesinin kendilerinin ait olduğu sanat ve meslek grupları (حرف) üzerinden sağlanmasıdır. Yabancı kişinin bulunduğu meslek grubundakiler onun

¹¹⁴ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/563.

¹¹⁵ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/494.

¹¹⁶ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/515.

¹¹⁷ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/440, 1/457, 1/569, 2/524, 2/527, 2/530.

¹¹⁸ Mesela bakınız: el-Kudûrî, *Muhtasar 'ul-Kudûrî*, 2019, 478,479.

âkilesidir. Yabancı kişi tüccarsa da aynı durum geçerlidir. Kâdî şöyle demiştir: Bazı ulema şöyle demektedir: Yardımlaşma ve savaş (مقاتلة) konularında yabancıların birbirlerine karşı âkile vasıfları vardır. Mesela Merv'deki kunduracılar, pirinç dökümcülerde ve kerestecilerde bu şekilde uygulanmaktadır. Azerbaycan'da da böyledir. Onlardan biri öldürme fiiline karıştığı zaman, katilin ait olduğu mesleki grup âkile görevi görmektedir. İlim talebeleri için de böyledir. Halvânî ve meşayihin ekseri bu görüştedir. *el-Hizâne*'de iki görüşte zikredilmiştir. *el-Hizâne* sahibi sonra şöyle demiştir. Her iki tarafında tercih edenleri vardır. Biz delillerin gösterdiği isabetli olan görüşü zikrettik. ¹¹⁹

Bu alıntıda ise imamlar ve meşayihden nakiller vardır. İmamlardan yapılan nakiller iki zıt rivayet olarak aktarılmış, sonrasında meşayihin muhtemelen bu minval üzere ikiye ayrılan görüşleri ifade edilmiştir. Bezzâzî'nin âkile ile ilgili bu aktarımları tercih etmesi, kendi döneminde âkile ile ilgili uygulamalara yol gösterme niyeti olarak değerlendirilebilir. Hatırlanacağı üzere kendisi, Altın Orda'nın Saray, Bulgar ve Kırım gibi büyük illerinde yaşam sürmüştü. Âkile'nin, hangi diyetleri ödemesi gerektiğini ise şöyle ifade etmektedir:

“Öldürmelerde ve yaralamalarda sadece kasıt sebebi ile vacip olan tazminler kâtilin malından alınır. Hataen olan öldürme ve yaralamalarda ise tazmin âkilenin üzerinedir. Şibh-i amd yoluyla olan öldürmelerde tazmin âkilenin üzerinedir. Yaralamalarda ise tazmin diyet miktarına kadar ulaşsa bile katilin üzerinedir.” ¹²⁰

Görüleceği üzere Bezzâzî, Hanefi literatürde âkile hakkında fetvaya esas görüşlere muvafık anlatımlarda bulunmaktadır. ¹²¹ Bu anlatımların bir fetâvâ kitabına girmesinin, güncele yönelik birer hatırlatma ve uyarı anlamına geldiği yorumlanabilir.

Bezzâziyye sahibi hem cinâyât bölümünde hem de metin boyunca genellikle fetvalarının delillerini zikretmemektedir. Ancak nadir de olsa bunun tersi mevcuttur. Mesela, bir kişinin diğerinin dirseğini ısırması ve ısırılanın dirseğini kurtarmak için ısırın kişinin dişi düşene kadar dirseğini kendisine çekmesi sonucu; ısırın kişinin düşen dişinin heder olduğunun ve ısırının, ısırdığı dirseğin erşini ödeyeceğinin ifade edildiği bir meselede ¹²², meselenin hükmünü tasdik eden sahih bir hadisin vârid olmuş olduğu ifade edilmiştir. ¹²³ Hadis bizatihi zikredilmemiş, ancak atıf yapılmakla yetinilmiştir. Metnin tahkikli nüshalarından Diyobend'de basılan nüshasında, muhakkik Matracî konuyla ilgili sahih

¹¹⁹ Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, ts., 3/220.

¹²⁰ Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, ts., 3/220.

¹²¹ Bkz: el-Kudûrî, *Muhtasar 'ul-Kudûrî*, 2019, 478, 479.; Abdülgani el-Guneymî el-Meydânî Meydânî, *Açıklamalı el-Lübâb fî Şerhi 'l-Kitâb Tercümesi*, çev. Okan Kadir Yılmaz (Yasin Yayınevi, ts.), 2/315, 2/316.

¹²² Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/503.

¹²³ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/503.

hadisin, sahabeden İmrân b. Husayn ile ilgili bir hadis olduğunu metnin dipnotunda ifade etmiş ve ilgili hadisin tahririni yapmıştır.¹²⁴

Cinâyât bölümünde en dikkat çekici içeriklerden birisi de siyaseten ölüm cezalarının zikredilmiş olduğu meselelerdir. Örnek bir mesele şu şekildedir:

“Hannâk¹²⁵ ve sihirbazlar yeryüzünde fesad çıkarmalarından¹²⁶ dolayı öldürülürler. Eğer yakalanmadan önce tevbe ederlerse tevbeleri kabul edilir [ceza verilmez], ancak yakalandıktan sonra tevbelere bakılmaz [cezaları verilir]. Aynı şekilde zındıklık ile maruf olanlar, dinsizliğe (ilhâd) davet edenler ve ibâhîlerin de yakalandıktan sonra tevbe etmiş olmalarına [dünyevi cihetle] bakılmaz, cezaları verilir. İzzettin el-Kindî bu minval üzere fetva vermiştir. Hakan İbrahim b. Muhammed onun fetvası ile amel ederek bu gürûhu öldürmüştür.”¹²⁷

Görüleceği üzere *Bezzâziyye* sahibi siyaset cezalarına örnek kabilinden fetvalar zikretmiş, bizzat ulema ve ümeradan isimler dahi zikretmiştir. Yine benzer bir şekilde fesadçılar ve yardımcıları ile ilgili nakledilen şu hüküm de önemli bir örnek teşkil etmektedir:

“Mülk bozgunculuk çıkaranlar sebebiyle fesada uğradığı için [zulme ve kötülüğe] yardımcılık edenlerin ve fesatçıların fetret döneminde öldürülmesine fetva verilmiştir. Bu hükmün fetret dönemi ile kayıtlanmasının sebebi ise bu gürûhun en büyük zararlarının bu zamanlarda olmasındandır. Onlar Allah’a ve Rasûlüne savaş açanlar ve yeryüzünde fesad çıkaranlardan kabul edilir.”¹²⁸

Yeryüzünde fesad çıkaran şer ehli ile ilgili bu meselelerin dönemin yöneticileri ve raiyyesinin karşılaştığı en büyük problemlerden biri olduğu tez çalışmasının ilk bölümünde çizilen tarihsel çerçeveden de anlaşılabilir. Dolayısıyla *Bezzâziyye*’nin bu mesâile atıf yapması, kendi döneminde cerayan eden fitneler karşısında, yöneticilere takınmaları gereken tavrı ifade ettiği olarak yorumlanabilir.

II.I.II. Kitâbü’l-hudûd

Hadler başlığı anlamına gelen bu bölüm, *el-Fetâvâ*’daki bölüm başlığı içerikleri arasında nisbeten kısa şekilde kaleme alınan bölümler arasında yer almaktadır. Başlık içeriği kazif ve zina olarak iki fasıldan oluşmaktadır. Ayrıca cinâyât ve hadler arası müşterek meselelerin el alındığı bir adet de nev’ vardır. Bu kitâb başlığı altında tazir, şîrb-i hamr ve irtidat gibi çeşitli meseleler de işlenmiştir. Bölümün girişinde İmam Ebu Hanife’nin, Kadı İbni Ebî Leylâ’nın bir hükmünü eleştirdiği kısa bir anekdota yer

¹²⁴ Bkz: *Bezzâziyye*, *el-Fetâvâ*’l-*Bezzâziyye*, ts., 3/221.

¹²⁵ Bu ibare insanları boğarak öldürmeyi alışkanlık haline getirmiş kişileri ifade etmek için kullanılmaktadır.

¹²⁶ ‘Yeryüzünde fesad çıkarma’ ifadesi metinde ‘إذا أخذوا لسعيهما في الأرض بالفساد’ ibaresi ile karşılanmaktadır.

¹²⁷ Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Bezzâziyye, *el-Fetâvâ*’l-*Bezzâziyye*, çev. Abdullah Edîb Zâde’l-kâdî es-Seyyid, 2/502.

¹²⁸ *Bezzâziyye*, *el-Fetâvâ*’l-*Bezzâziyye*, 2009, 2/529.

“Kişi radâ’ akrabalığından bile olsa mahremlerinden biri ile evlenirse ve dühûl gerçekleşirse zina haddi sabit olur. Mehir ise sabit olmaz. Zaten mehir ile had bir araya gelmezler.”¹³⁵

el-Fetâvâ’da bu gibi mesele örnekleri ukûbât ile ilgili bahislerde sürekli geçmektedir. Diğer bir deyişle çeşitli somut örnekler ardı ardına ele alınmakta, fıkhi hükümleri bildirilmektedir. Zaten metnin genelinde fetva temasını ön plana çıkartan da bu durum olsa gerektir. Tüm bu meselelerin düşünce temeli de zikredilen tasnif, tanım, hikaye, tasvir ve tartışmalarla ifade edilmektedir.

Zina faslı altında diğer suçlarla ilişki ve atıf içerisinde bir kurgu sunulmaktadır. Bu bütüncül ve çok boyutlu bakış açısında olan Hanefi kurgu, yine ukûbât bahislerin işlendiği bölümlerin geneline hakimdir. Bu durumu şu örnek üzerinden bu durumu gözlemlemek mümkündür:

“Kişi içki içerse ve içki haddinden olmak üzere kendisine bir miktar celde vurulursa ve akabinde tekrar içki içerse, bu sefer kendisine vurulması gereken had yine kâmil sayıda olur, [önceki vurulanlar hesaba katılmazlar]. Zina eden kişinin durumunda da bu şekildedir. Ancak kazif suçunda bu şekilde olmamaktadır. Kişi tekrar kazif suçu işlediğinde önceden eksik kalan kazif cezası tamamlanır, ikincisinin cezası sâkıt olur. [Böylece iki kazif suçunun cezası da kendisine tatbik edilmiş olur.]¹³⁶

“Zânîye zina haddi tatbik edildiğinde bir de hapis cezası verilmez. Ancak hırsıza hırsızlık haddi tatbik edildikten sonra, hapsedilebilir. Çünkü zina kişinin kendi nefisine karşı işlediği bir suç iken, hırsızlık başkasının malına karşı işlenen bir suçtur. Dolayısıyla hapis cezası [hırsızlık haddi tatbik edilmesine rağmen] verilebilir.”¹³⁷

Görülebileceği üzere fasıl içeriği sadece başlık ismi ile münhasır kalmamış diğer bazı had cezalarından da mezkûr meseleler üzerinden karşılaştırmalı şekilde bahsedilmiştir.

Bezzâzî’den önceki Hanefî literatürde ‘tazir’ ibaresinin bab ve fasıl gibi alt başlıklarda kullanımları mevcuttur.¹³⁸ Ancak *el-Fetâvâ* müellifi tespit edilebildiği kadarıyla, tazir ile ilgili meseleleri ayrı bir kitâb, fasıl, bâb ve nev’ gibi bir alt başlıkta işlemeyi veya geçirmeyi tercih etmemiştir. Tazir meselelerini başta hudûd, cinâyât ve sirkat gibi ukûbât mesailinin doğrudan işlendiği başlıklar olmak üzere metinde ilgili yerlere dağıtarak ele almıştır. Bu dağıtma işlemi doğrudan ukûbât bahislerinin ele alınmadığı başlıklar için de geçerlidir. Mesela eşribe, şüf’a, gasb, müslüman veya kâfir yapan ya da hata ile zikredilen lafızlar, kerâhiyye ve ferâiz gibi kitâb başlıklarının içeriğinde de tazir ile ilişkili meseleler yer almaktadır.¹³⁹ Hudûd kitâbı içerisinde fazlasıyla ön plana çıkan konulardan biri

¹³⁵ Bezzâzî, *el-Fetâvâ l-Bezzâziyye*, 2009, 2/548.

¹³⁶ Bezzâzî, *el-Fetâvâ l-Bezzâziyye*, 2009, 2/548.

¹³⁷ Bezzâzî, *el-Fetâvâ l-Bezzâziyye*, 2009, 2/548.

¹³⁸ Bkz: eş-Şeybânî, el-Asl, 10/565.; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût li’s-Serahsî*, thk. Heyet (Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 24/35.; el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti’l-mübtedî*, 4/91.

¹³⁹ Ukûbât bahislerinin doğrudan işlenmediği olarak zikredilen başlıklarda tazir bahislerine örnek bulmak için sırasıyla bakınız: Bezzâzî, *el-Fetâvâ l-Bezzâziyye*, 2009, 262, 290, 313, 455, 480, 599.

olan tazir meseleleri için Tahâvî'den tazir çeşitlerine ve hiyerarşisine dair şöyle vecîz bir çerçeve nakledilmektedir:

Toplumun en üst kesimi olan alimler ve yüce kişiler gibi şerefliğin en şerefli (eşrâfû'l-eşrâf) kesime yönelik tazir cezaları hâkimin kendilerine hitaben 'bana senin şöyle, şöyle yaptığın ulaştı' demesidir. Yöneticiler gibi eşrâf kesimin tazir cezası ise, kendilerine bildirimde (i'lâm) bulunulması ve hâkimin kapısına çağrılmalarıdır. Tüccarlar gibi orta kesimin (evsât) tazir edilmesi ise kendilerine bildirimde (i'lâm) bulunulması, hâkimin kapısına çağrılmaları ve hapsedilmeleri şeklindedir. Düşük kesimin (ehıssa) tazir edilmesi ise kendilerine bildirimde (i'lâm) bulunulması, hâkimin kapısına çağrılmaları, hapsedilmeleri, dövülmeleri ve daha başka şekillerde cezalandırılmalarıdır.¹⁴⁰

Bezzâzî'nin Tahâvî'den aktardığı bu çerçevede, devlet başkanının takdir yetkisine bırakılan tazir sahasında toplumun çeşitli kesimlerinin ıslah olması için tazir cezalarında takip edilmesi gereken çeşitli yöntemler önerilmektedir. Bu şekilde farklı ceza kategorilerinin olması, toplumun değişik kesimlerinin olaylar karşısındaki davranış ve reaksiyonlarının çoğunlukla farklılık arz etmesinden kaynaklanmaktadır. Buradaki temel ölçüt raiyyenin ıslah edilmesi, adaletin temin edilmesidir.

Öte yandan erken dönem alimlerinin genellikle olumsuz yaklaştığı ve dolayısıyla ilk dönem fıkıh literatüründe tafsilatlı bir şekilde işlenmeyen mal ile tazir cezaları¹⁴¹ konusuna *el-Fetâvâ*'da kısaca değinilmektedir. Konuyla ilgili *el-Fetâvâ*'da şöyle ifade edilmektedir:

“Mal ile tazir cezası vermek (التعزير بأخذ المال) eğer bir maslahat varsa caizdir. Müçtehidlerin sonuncusu, efendimiz Rukneddîn Ebû Yahya el-Harezmî (Allah kendisine rahmet etsin) şöyle demiştir: ‘Bu ifadenin manası şudur ki; tazir etmek için malı alırız, ancak bu emanet hükmünde olur. Suçlu kişi tevbe ettiği zaman, tıpkı isyancıların (البيعة) silahlarının ve atlarının kendilerine geri verilmesinde olduğu gibi, parasını geri veririz. İmam Zahîruddîn et-Timurtâşî el-Harezmî’de onun bu görüşünü tasvip etmiştir.”¹⁴²

Anlaşılabileceği üzere, *el-Fetâvâ*'da da para ile tazir cezasına mutlak olarak cevaz verilmemiş, mukayyet bir şekilde aktarılmıştır. Altın Orda Hanlığı'nın yıkılış sürecinde siyasi kargaşanın artması, zalimlerin tasallut etmesi ve fitne ehlinin kol gezmesi gibi çalışmanın birinci bölümünde çizilen tarihsel çerçeve, bu vaziyet üzerinde etkili olsa gerektir. Başoğlu'nun ifade ettiği üzere, müteahhirîn dönemde mal ile tazir cezası meselesi içlerinde Hanefilerin de bulunduğu cumhur alimler tarafından, şer'î bir dayanağı olmadığı değerlendirilmiş ve dahi zulüm ve gasba sebebiyet verebilmesi dolayısıyla meşru görülmemiştir. Devlete isyan eden bâğîlerin para, silah ve binek gibi eşyalarına, yapmış oldukları bağy fiilini sonlandırmalarına ve yahut kendilerinden tevbe zahir olmasına kadar el konulması,

¹⁴⁰ Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/547.

¹⁴¹ Tuncay Başoğlu, “Ta‘zîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/201.

¹⁴² Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/547.

Müslümanların elinde bulunan ve kendileri açısından içki, domuz, kumar aleti ve uyuşturucu gibi mütekavvim olmayan malların itlaf edilmesi gibi uygulamaların ise mali cezalar statüsünde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği ihtilaflıdır.¹⁴³ Bu çerçevede Bezzâzî'nin metninde aktarılan mal ile tazir cezası verme fetvasında, kişinin malının kerhen alınarak beytülmale ve yahut başka birisine temlik edilmesi gibi bir duruma yer verilmemiş olduğu için daha ziyade tartışmalı mezkûr türe yakın olmaktadır. Nitekim, bu uygulamada, bâğilere yapıldığı üzere, tevbe zahir olunca alınmış olan malın sahibine geri teslim edilmesi söz konusudur. Bu noktada Bezzâzî'nin mal ile tazir cezasına karşı mezhep içerisindeki ihtiyatlı tutumu bir dereceye kadar devam ettirdiği, öte taraftan döneminin şartları gereği ise bir nebze de olsa farklılaştığı ifade edilebilir.

II.I.III. Kitâbü's-sirkat

Temsil niteliği yüksek bazı Hanefi fûrû-ı fıkıh metinlerinde görülen bir usul olduğu üzere, *el-Fetâvâ*'da da sirkat (سرقة) suçu ile ilgili bahisler, kitâbü'l-hudûd başlıklarından ayrı bir başlık olarak "kitâbü's-sirkat" başlığı altında ele alınmaktadır.¹⁴⁴ Sirkat bölümü, *el-Fetâvâ*'daki bölüm başlığı içerikleri arasında nisbeten kısa şekilde kaleme alınan bölümler arasında yer almaktadır. Metindeki konu sıralaması itibariyle ise kitâbü'l-hudûd başlığından hemen sonra gelmektedir.

Bu bölüme, *el-Asl*'dan nakil yapılarak kendisi hakkında hırsızlık suçlaması bulunan kişinin, bu suçlamayı inkar etmesi ile ilgili bir meseleye yer verilerek başlanmıştır.¹⁴⁵ Mezkûr vaziyetteki kişinin, eğer töhmet mekanında hırsızlarla birlikte yürürken veya kendisi içki içmediği halde içki içenlerle oturmuş vaziyette görülürse, tazir ile cezalandırılacağı ifade edilmektedir.¹⁴⁶ Bu tarz bir refleksin, doğru hükme ulaşma cihetiyle kesinlik arz etmediği aşikâr olsa da suçlulara suça karine teşkil eden davranışlarından ötürü göz dağı verilerek, toplum huzurunu korumaya yönelik bir işlem olduğu değerlendirilebilir. Ancak bu meselenin hemen akabinde ise bu meseleye göre farklı, hatta zıt bir bakış açısının yansıtıldığı ilginç bir anekdota yer verilmiştir. Bu anekdot şu şekildedir:

‘İsâm b. Yûsuf, bir gün valinin huzuruna girmiştir. O esnada huzura, hırsızlık suçundan şüpheli olan ancak suçunu inkar eden bir zat getirilmiştir. ‘İsâm b. Yûsuf'a bu mesele hakkında sual edilmiştir. O da

¹⁴³ Başoğlu, "Ta'zîr", 40/201.

¹⁴⁴ Bkz: 'Alâ'uddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Lübnan/ Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-‘ilmiyye, 1994), 3/149.; el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, 4/96.; Neseî, *Kenzü'd-Dekâik*, 361.; el-Kudûrî, *Muhtasar'ul-Kudûrî*, 1997, 201.

¹⁴⁵ Sâlim Mustafâ el-Bedrî tahkikli baskısında yukarıda zikri geçen meselenin en baş tarafında yer alan "المدعى عليه" ibaresine geçtiği bağlam içerisinde tarafımızca anlam verilememiştir. Bunun üzerine el yazmalarına bakıldığı zaman bu ibarenin "المدعى عليه" şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Kontrol edilen el yazmalarından bir örnek için bakınız: Bezzâzî, *Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (Aşir Efendi Koleksiyonu, 00135), 435a. (Bu el yazmasındaki sayfa numaralandırmasında, varakların sağ ve sol üst köşesinde yazılan sayılar esas alınmıştır.)

¹⁴⁶ Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/552.

[mahkemelerde yapılması gereken olağan usul üzere] şöyle cevap vermiştir: Yemin etmek inkar edenin, delil getirmekte iddia sahibinin üzerinedir. Bu cevabın üzerine vali, ‘kırbaç getirin, adamlarım gelsin’ diye emir vermiştir. Şüpheli kişi, kendisine on tane kırbaç vurulunca, suçunu itiraf etmiş ve çaldığı şeyi geri getirmiştir. Bunun üzerine ‘İsâm b. Yûsuf şöyle demiştir: Subhânallah, adalete bu kadar benzeyen bir zulüm görmedim.’¹⁴⁷

Bu meselede, yöneticilerin adalete hâlel gelmesi cihetiyle zanlı ve müttehem konumundaki kişiler için tehlike ve problem arz edebilen bazı siyaset uygulamalarına yönelik ‘İsâm b. Yûsuf’un vecîz bir eleştirisi aktarılmıştır. Bu vaziyette sirkat bölümünün girişinde ifade edilen ilk meselede, müttehem kişiye dair kesin kanaatler sağlanmamış olsa da karar verme aşamasındaki birtakım bulgular üzerinden cezaların tatbik edilerek sonuca ulaşılması hedeflenen caydırıcı bakış açısı ile, buradaki masum insanların korunmasının suçlulara ceza vermekten öncelikli olmasını benimseyen ihtiyatlı bakış açısı karşı karşıya getirilmiş olmaktadır. *el-Fetâvâ*’da bu iki meseleye dair doğrudan bir yorum veya değerlendirme yapılmamıştır. Ancak son kerte de siyâset-i şer‘iyye meseleleri hakkında iki temel bakış açısı ifade edilerek sirkat kitabına giriş yapılmaktadır. Ayrıca bölüm boyunca sirkat bahisleri ile ilgili verilen örneklerin çoğunlukla birinci bakış açısı ile ilişkili veya yakın olması ise bu bağlamda manidar bir çerçeveye oturmaktadır.

Bezzâî bu kitâb başlığının ilerleyen içeriğinde, sirkat haddi olan el kesme cezasının tatbik edilebilmesi için hırsızlık fiilinde bir arada bulunması gereken şartlardan ve bu şartların içerisindeki çeşitli ihtilaflardan bahsetmektedir. Şartlarla ilgili verdiği birincil bilgilerin çoğunlukla Hanefi literatürdeki hâkim kanaatler olduğu değerlendirilebilir. Zira şartları metin içinde farklı yerlerde sıralarken “ومنها” lafzını da kullanmaktadır. Bu lafız “onlardan bir tanesi de şudur ki” anlamına karşılık gelmektedir. Bu anlam, ilgili cümlelerde Hanefi mezhebinde ilgili meseleye dair hâkim ve marûf kanaatlerin zikredildiğini ihsas ettirmektedir.

Bu çerçeveye göre, sirkat haddinin tatbik edilmesi için, hırsızın tüm hırsızlık fiilini başından sonuna gizli bir şekilde işlemesi, hırsızın çaldığı mal da ortaklığının veya herhangi bir mülkiyet şüphesinin bulunmaması, hırsızın girmeye izni olmadığı bir yerden hırsızlığını yapmış olması, çalınan malın sahibinin çalınan maldaki mülkiyetinin sahih bir mülkiyet olması, çalan ve malı çalınan kişi arasında karı-koca veya kamil bir akrabalık ilişkisinin olmaması, çalınan malın mütekavvim bir mal olması, hırsızlık yapıldığı esnada çalınan malın asgari değerinin on dirhem gümüş kadar etmesi ve çalınan malın korunaklı [muhraz] kabul edilen bir yerden çalınmış olması sirkat cezası olan el kesmenin tatbik edilebilmesi için bir arada bulunması gereken şartlardandır.¹⁴⁸ Bu minval üzere Bezzâî’nin klasik

¹⁴⁷ Bezzâî, *el-Fetâva l-Bezzâziyye*, 2009, 2/552.

¹⁴⁸ Bezzâî, *el-Fetâva l-Bezzâziyye*, 2009, 2/552.

Hanefi literatürün bakış açısını özet bir şekilde ifade ederek, içerik boyunca zikredilen fetva ve hükümlerin teorik zeminini de kurguladığı ifade edilebilir.

Bezzâzî bu şartları hem naklederken hem de nakletmesinin akabinde hangi durumlarda el kesme cezasının verilebileceğini, hangi durumlarda verilemeyeceğini ve zikredilen şartların çerçevesinin nasıl çizileceğini atıflar eşliğinde tartışmıştır. Bu minval üzere de çeşitli fetva ve tahliller serdetmiştir. Bu bağlamda *el-Fetâvâ* metninden bazı tercüme ettiğimiz kısımlar numuneler olarak zikredilebilir:

“Hırsız evi gizlice gözleyip, çalma esnasında ev sahibini uyandırıp çalacağı malı çekişerek alırsa, bu durumda söz konusu suçtan ötürü sirkat haddi tatbik edilmez”.¹⁴⁹

“Malı çalınan kişinin malı üzerindeki mülkiyeti sahih bir mülkiyet olmalıdır. Zira hırsızın, hırsızdan çaldığı malda sirkat haddi terettüb etmez.”¹⁵⁰

“Tahâvî’nin zikrettiğine göre, hırsızlık nisabı şartında, çalınan malın hesaplanması gereken değeri hırsızdan [korunaklı yerden] çıkarıldığı gündeki değeridir. Çünkü hırsızlık bu işlem ile tamamlanmış olur. Bazı nüshalarda şöyle geçmektedir ki; çalınan malın nisabının tam olması mahkeme esnasında şarttır. Eğer çalınan mal hırsızlık sonrası vaki olan bir ayıp ile değer kaybederek nisabın altına düşerse bu durum sirkat haddinin tatbikine engel teşkil etmez. Eğer çalınan malın piyasa değeri mahkeme vaktinde nisabın altına düşerse sirkat haddi de sâkit olur.”¹⁵¹

“*el-Müntekâ*’da geçtiği üzere, çarşının evlerinden birinde geceleyin hırsızlık yapılmıştır. Eğer bu mekânı koruyacak birisi hırsızlık esnasında mevcutsa, [çalınan mal muhraz hükmünde olacağı için] hırsızlık yapana sirkat haddi uygulanır. Eğer böyle bir koruma görevlisi yoksa sirkat haddi uygulanmaz”¹⁵²

Bölümde bu şekilde daha pek çok örnek geçmektedir. Bu örneklerde geçen sirkat haddinin zaman zaman tatbik edilememesi hususu, bu meselelere ilişkin fiillerin suç teşkil etmediği anlamına gelmemektedir. Bu durum o mesâilin içinde bulunduğu fikhî çerçeveden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, sirkat haddinin ve diğer hadlerin verilemediği durumlardaki her türlü suç, mahkemelerde ayrıca değerlendirilerek devlet başkanının takdirine bırakılan tazir cezaları kapsamında cezalandırılabilir. Ayrıca sirkat haddi ve diğer tüm had cezalarının ancak pek çok şartın bir araya gelmesiyle verilebiliyor olması, fıkıh ilminin caydırıcı cezalar koyan yapısı ile birlikte, insan hayatını koruyan vasfını da ifade etmektedir. Bu çerçevede tazir cezaları ve siyaset uygulamaları ise toplumdaki salahiyyetin bozulmaması ve adaletin tesis edilmesi için fıkıh ilmi çerçevesinde işletilen diğer unsurlar olmaktadır.

¹⁴⁹ Bezzâzî, *el-Fetâvâ l-Bezzâziyye*, 2009, 2/552.

¹⁵⁰ Bezzâzî, *el-Fetâvâ l-Bezzâziyye*, 2009, 2/552.

¹⁵¹ Bezzâzî, *el-Fetâvâ l-Bezzâziyye*, 2009, 2/552.

¹⁵² Bezzâzî, *el-Fetâvâ l-Bezzâziyye*, 2009, 2/553.

Bu bölümde, yine bütüncül ve çok boyutlu fıkıh geleneği üzere kalınarak, sirkat olaylarında gelişebilen katl, zina ve kısas gibi diğer ukûbât meseleleri ile ilişkili bazı hususlara da değinilmektedir. Bu bağlamda *el-Müntekâ* kitabından nakille verilen ilgi çekici bir örnek şu şekildedir:

“İmam’dan şöyle dediği nakledilmektedir: Hırsızlık fiilini yapmaktayken suçluyu görürsen katletmeye hakkın olur. Muhammed (Allah kendisine rahmet etsin) şöyle demiştir: Bu durumda katleden kişi hırsızın diyetini ödemek durumundadır. İkinci (Allah kendisine rahmet etsin) ise şöyle demiştir: Böyle bir durumda hırsız uyar, eğer giderse âlâ, ancak gitmezse ona bir şeyler at. Eğer hırsız evine girerse ve sana vurmasından ya da bir şey atmasından korkarsan, uyarıda bulunmadan hırsıza sen bir şeyler at. Muhammed ise şöyle demiştir: Hırsız silahsız bir şekilde bir eve girmişse ve ev sahibi de onu alt edebileceğini bildiği bir durumda sabit şekilde kalırsa ve o esnada hırsızın bazı eşyalarını çalıp kaçacağından endişe ederse, hırsız darp etmesi ve son çare olarak katletmesi caiz olmaktadır.”¹⁵³

Örnekte görüleceği üzere hırsızlık esnasında, ev sahibi ve suçlu arasında yaşanabilecek arbeye durumlarında ev sahibinin yapabileceği fiiller kısaca ifade edilmektedir. Ancak bu hükümlerin gerekçeleri, delilleri, itirazları veya ihtilafları ile ilgili herhangi bir husus açıkça zikredilmemektedir. Sadece meseleler nakledilmekte ve yahut ifade edilmektedir. Bölümün ilerleyen kısımlarında bu mesele ile ilişkili başka meselelerin serdedilmesine devam edilmektedir. Üstte zikredilen alıntıya benzeyen ve devamı niteliğinde değerlendirilebilecek bir muhtevaya sahip diğer bir içerik de şu şekildedir:

“Ev sahibi, hırsız öldürürse ve bu fiiline gerekçe olarak hırsızın kendisi ile mücadeleye girmiş olmasını delil eşliğinde gösterebilirse, hırsızın kanı heder olur. Eğer ev sahibinin bu noktada bir delili yoksa ve öldürdüğü kişi de hırsızlık yapmak ve kötülük işlemek ile bilinen biri değilse, ev sahibi kısas cezasına çarptırılarak katledilir. Eğer öldürülen kişi hırsızlık ve şer işleriyle müttehem biri ise, ev sahibi kıyasa göre kısas ediliyor olsa da istihşânen kısas edilmez, öldürülen kişinin mirasçılarına diyet ödemeye mahkûm edilir. Çünkü bu meselede halin delaleti kısas cezası hususunda şüphe içerecek olsa da diyet hakkında şüphe içermemektedir.”¹⁵⁴

Bir önceki örnek ile bu örnek beraber düşünüldüğünde Bezzâzî’nin mesele ile ilgili çizmiş olduğu çerçeve daha net bir şekilde anlaşılabilir. Ancak burada üstteki meseleye nisbetle, en azından gözüktüğü kadarıyla Bezzâzî bir aktarım veya alıntı yapmamış, meseleyi doğrudan kendi ifadesiyle zikretmiştir. Ancak yine de bu iki meselenin arasına farklı meselelerde girmiş olduğu için, bu çıkarımlar yorum düzeyinde kalmaktadır. Öte yandan metnin kitâbü’l-kerâhiyye bölümünde ise bu bağlama benzer bir şekilde geçen bir kısımda, hırsızın ev sahibinin on dirhem ve üstünde bir değere sahip olan malına kastetmesi durumunda, mal sahibinin hırsız katledebileceği ancak bu değerden az bir mala kastetmişse

¹⁵³ Bezzâzî, *el-Fetâva ’l-Bezzâziyye*, 2009, 2/554-555.

¹⁵⁴ Bezzâzî, *el-Fetâva ’l-Bezzâziyye*, 2009, 2/555.

öldürmeyip sadece mücadele edebileceği aktarılmaktadır.¹⁵⁵ Konu ile ilgili alıntılardaki farklılıklardan da anlaşılacağı üzere Bezzâzî'nin her naklinin ve yazımının müstakil bir fetva hükmünde olmadığı ve mezheb seyrinde nakledilen görüşleri ve zamanındaki meselelere dair güncel fıkhi görüşleri de naklettiği göz ardı edilmemelidir. Bu noktada *el-Fetâvâ* metninin soru-cevap usulü bir fetva metninde olduğu üzere fetva isteyen sıradan insanların, açıp okuyup tatbik edeceği bir içerik ve gayede olmaktan ziyade, öğreti özelliği ön plana çıkmış bir metin olduğu daha ziyade anlaşılır bir hale gelmektedir.

II.II. Ukûbât Bahislerinin Metinde Dolaylı Olarak İşlendiği Bölümler

Ukûbât bahislerinin dolaylı olarak *el-fetâvâ* metninde işlenmesi iki vecih üzerinden ele alınabilir. İlk vecih, doğrudan ceza meselesi olmayan bölümlerde, suç oluşturan bir fiilden bahsedilmesi ile oluşmaktadır. İkinci vecih ise hem ukûbât bahisleri hem de diğer fikhî bilgi sahaları ile ilgili olarak muhakeme usulü bilgisi veren bölümlerde oluşmaktadır. İki vecih üzerinden de Bezzâziyye sahibinin, ukûbât konuları ile ilgili önemli hususları işlediği ve temas ettiği ifade edilmelidir.

II.II.I. Suç Oluşturan Bir Fiilin Bahsedilmesi ile Ukûbât Bahislerinin Geçtiği Bölümler

Bezzâzî'nin fetâvâ metninde isminde veya içeriğinde suç oluşturan bir fiilden bahsedilmesi ile ukûbât bahislerinin geçtiği bölüm (kitâb) başlıkları icârât, eşribe, ikrâh, şüf'a, gasb, müslüman veya kâfir yapan ya da hata ile zikredilen lafızlar, kerâhiyye ve ferâiz olarak tespit edilmiştir. Zikredilen tüm bu bölümlerde başlığın ana konusu fıkıh ilmindeki yaygın ve genel tasnife göre muâmelâta yöneliktir. Ancak bu bölümlerin meselelerinde, pratik hayatın akışı içerisinde, suç ve ceza mesâili ile bir şekilde kurulan ilişkiler söz konusu olmaktadır.

Bu başlıklardan ikrâhın özel bir yeri olduğu ifade edilmelidir. İkrâh (إكراه) kelime anlamı itibariyle “bir kimseyi istemediği bir sözü söylemeye veya bir işi yapmaya zorlamaktır. Terim olarak, bir kimseyi tehdit ve korkutma ile rızası olmaksızın bir sözü söylemeye veya bir işi işlemeye haksız yere sevkettir.”¹⁵⁶ Kelimenin terimsel tanımından anlaşılacağı üzere ikrâh, fikhî hükmü açısından haram bir iş olmakta, yani suç teşkil etmektedir. İkrâh bölümü içerisinde çeşitli fetva ve hükümler arasında belirli bir düzen tarafımızca tespit edilememiştir. Ancak, hem ikrâh suçunun somut çerçevesinin çizildiği, hem de çeşitli cihetleriyle örneklendirildiği ifade edilmelidir. Bölüme doğrudan, neye ikrâh denilmesi gerektiğine dair bir bahis ile başlanmıştır. Bu ilk bahiste, kişinin kendisine helal olmayan bir işi yapması için, canının telef edilmesi veya uzuv kaybına uğratılması veya hayatını kaybetmesinden endişe edecek şekilde dövülmesi tehditleriyle karşı karşıya kalmasında ikrâh fiilinin gerçekleşmiş

¹⁵⁵ Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/490.

¹⁵⁶ Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 108.

olacağı ifade edilmektedir. Ancak bunun için mükreh kişinin, maruz kaldığı tehditlerin, tehdit eden tarafından gerçekleştirilebileceğine zann-ı gâlib ile kanaat getirmiş olması şart olarak sunulmaktadır. Ayrıca dövülme tehdidinde, canının telef olmasından korkmayacağı, mesela bir veya iki adet kırbaç darbesi gibi bir fiile maruz kalması¹⁵⁷ gibi durumların [fikhî anlamda] ikrâh olamayacağı belirtilmektedir. Aynı şekilde sürekli olarak hapsedmek veya zincirde tutmak fiillerinde de kişinin canının telef olmasından korkması, ikrâhın gerçekleşme ölçüsü olarak ifade edilmektedir.¹⁵⁸ Çizilen bu somut çerçeve bölümün ilerleyen kısımlarında çeşitli fetva ve hüküm örnekleri eşliğinde devam etmektedir.

el-Fetâvâ'da ikrâh suçuyla ilişkili gelişen bir meselenin cezaya bağlanması ile ilgili şöyle bir örnek zikredilebilir: “Kişi müslüman olması için ikrâh edilirse ve müslüman olursa, bu müslüman olma fiili geçerli olur. Bu kişi sonrasında irtidat ederse hapsedilir, ancak istihsan olarak katl cezası kendisine uygulanmaz.”¹⁵⁹ Örnekte görüleceği üzere, normal şartlar altında (kıyâsen) irtidat edene uygulanan ölüm cezası, ikrâh suçunun işlenmiş olması hasebiyle, mükreh kişiye tatbik edilememektedir. Bu şekilde bir örnek ile ikrâh suçuna bağlanan dolaylı bir cezâi hüküm zikredilmiş olmaktadır. Metindeki aynı kabilden diğer bir örnekte şu şekildedir: “Kişi kendi mûrisini öldürmeye ikrâh edilirse ve bu ikrâh sonucunda mûrisini öldürürse mûrisinin mirasından mahrum bırakılmaz, ayrıca kendini ikrâh eden kişiye de kısas cezasını tatbik etme hakkı vardır.”¹⁶⁰ Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki; başkasını öldürmesi için ikrâh edilen kişinin, başka bir cana, kendi canı için kıymaya hakkı yoktur. Zikredilen örnekte, normal şartlar altında geçerli olan, mûrisini öldüren kişinin mirastan mahrum bırakılması işleminin, ikrâh ile ilişkilendiğinde farklı bir şekilde seyredeceği hususunda görüş bildirilmektedir. Öte yandan siyâset-i şer'iyeye bahisleri ile ilgili de metinde şöyle bir mesele geçmektedir: “Hasan b. Ziyad'dan (Allah ona rahmet eylesin) hırsızlığını ikrâr etmesi için hırsız vurulmasını helal gördüğü nakledilmektedir. Ve o, bu hususta şöyle de demiştir: Bu vurma işlemi, hırsızın eti kesilmeyip kemiğinin görülmeyeceği bir ölçüye kadar yapılabilir.”¹⁶¹ Hasan b. Ziyâd'ın kendi yaşadığı dönem ve şartları eşliğinde anlaşılması gereken bu cevaz hükmü, artan fesadın önüne geçerek, dönemin toplumlarının salâhiyetinin sağlanması amacına yönelik olsa gerektir. Bezzâzî'nin

¹⁵⁷ Sâlim Mustafâ el-Bedrî tahkikli baskısında “لا يضرب سوت أو سوتين” (2/263) olarak geçen ibareye bulunduğu bağlamda tarafımızca bir anlam verilememiştir. Eserin farklı el yazmaları kontrol edildiğinde ise el yazmalarında aynı ibarenin “لا يضرب سوت أو سوتين” şeklinde geçtiği tespit edilmiştir. Buna göre de verilmesi gereken anlam ana metinde de atıf yapıldığı üzere “kişinin dayak tehdidinde, canının telef olmasından korkmayacağı, mesela bir veya iki adet kırbaç darbesine maruz kalması gibi bir durumda, bu fiilin ikrâh olmayacağı” şeklinde olmaktadır. İlgili el yazmalarından bir örnek için bakınız: Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye* (Amcazade Hüseyin Koleksiyonu, 00245), 336b. (Bu el yazmasındaki varak/yaprak numaraları fetâvâ metninin başladığı yer esas alınarak hesaplanmıştır.)

¹⁵⁸ Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/263.

¹⁵⁹ Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/263.

¹⁶⁰ Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/266.

¹⁶¹ Bezzâzî, *el-Fetâvâ 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/265-266.

metninde ikrâh mesâili ile ilişkili olarak böyle bir örneğe yer verilmesi de müslüman diyarlarında çeşitli iç, dış karışıklıkların yaşandığı kendi döneminde güncel bir meseleyi işleme ihtimaline işaret etmektedir.

İkrah suçu ile ilgili bahisler, diğer fûrû meseleleri ile sıkı bir ilişki içerisinde ele alınmaktadır. Bu farklı bahisler *el-Fetâvâ*’da nikah, talak, ‘itk, bey‘, hibe, iman ve küfür, yemin, nezr, îlâ, zihâr, miras, şüf’a, kefâlet ve ibrâ meseleleri olarak tespit edilebilmiştir. Bu konulara dair bazı hükümler de yeri geldiğinde Bezzâzî tarafından zikredilmektedir. Mesela nikah meselelerine dair şöyle bir örnek zikredilebilir:

“Kişi, bir kadına mehr-i mislinden daha fazla bir mehri ikrâh ile kabul etmek üzere nikahlandırılrsa, mehr-i misilden daha fazla olan kısım batıl olur ve nikah işlemi de geçerli olur. Tahâvî, bu durumda ziyadenin de mehir olarak verilmesinin gerekli olduğu, ancak bu ziyade için mükrihe rücû edilerek ondan tahsil edilmesi gerektiği görüşündedir.”¹⁶²

Öte yandan talak meselesine ise *el-Fetâvâ*’dan şöyle bir örnek zikredilebilir: “Kişiye ikrâh edilerek ‘karısının boş olduğu’ veya ‘işinin kendi elinde olması’ yazısı yazdırılsa, bu talak işlemi geçerli olmaz. Talakın vaki olması için, mükrehin bu yazıları yazarken boşamaya niyet ederek yazmış olması şarttır.”¹⁶³ Yine genel fûrû-ı fıkıh konularından ikrâh suçu ile ilişkilenen ard arda zikredilmiş bir mesele grubu örneği de şu şekildedir: “İkrah ile yaptırılan ric‘at ile nikah sahih olur, Aynı şekilde ikrâh ile yapılan nezir ve yemin fiilleri de sahih olur ve bu ikisinden geri dönüş olmaz. Îlâ ve zihâr fiillerinde de bu şekildedir.”¹⁶⁴ Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere ikrâh suçu vuku bulduğunda, mükreh olan mağdurun içinde bulunduğu durum kendisine karşı suç işleyen mükrihin cezalandırılmasından ibaret olmamakta, mükrehin içinde bulunduğu halin dünyevi ve uhrevi diğer durumları da hükme bağlanmaktadır.

Bezzâziyye’nin başka bir bölümü olan kitâbû’l-icârât başlığından ukûbât bahislerine dair temsil niteliği yüksek şöyle önemli bir örnek zikredilebilir:

“Kiracı, kiraladığı evde sihir dahil çeşitli fisklar işlemektedir. Onu ne kiralayan kişi ne de komşular, kiraladığı evden çıkaramaz. Ancak en kuvvetli şekilde fiskından men edilir. Eğer fiskını ilan ederse ve evden çılgınlık duyulursa, kendi hurmetini (dokunulmazlığını) düşürmüş olur. Bu vaziyette, tedîb etmek amacıyla evin duvarına tırmanılması ve izin alınmadan içeri girilmesi caiz olmaktadır.”¹⁶⁵

Alıntıdaki örnekten anlaşılacağı üzere, muâmelât bilgi sahasının konusu olan kira meselelerinin işlendiği bir bölümde, kiralanan içerisinde haram fiillerin işlenmesinden bahsedilmiştir. Haram fiillerin

¹⁶² Bezzâzî, *el-Fetâvâ*’l-Bezzâziyye, 2009, 2/265.

¹⁶³ Bezzâzî, *el-Fetâvâ*’l-Bezzâziyye, 2009, 2/265.

¹⁶⁴ Bezzâzî, *el-Fetâvâ*’l-Bezzâziyye, 2009, 2/266.

¹⁶⁵ Bezzâzî, *el-Fetâvâ*’l-Bezzâziyye, 2009, 1/479.

engellenmesi ise ukûbât mesâili ile ilişkilidir. Bu minval üzere çok boyutlu bir yaklaşım ile ukûbât sahasına ait bir hükmün muâmelât sahasında dolaylı olarak işlenmesi söz konusu olmuştur.

Kitâbü'l-kerâhiyye bölümünün “katl” faslından ise şöyle bir örnek zikredilebilir:

“Seyyid ve İmam Ebû Şucâ‘ şöyle derdi: A‘vaneyi öldürenler ecir alırlar. Ve Ebû Şucâ‘, bu tarz kimselerin küfrüne fetva vermiştir. Bu konuda meşayihimiz şöyle demiştir: Meşayihin tercihi bunların küfrüne fetva verilmemesidir.¹⁶⁶

Burada zikredilen lügavî olarak yardımcıları anlamına gelen “a‘vane” ibaresi ile kimlerin kastedildiği açık bir şekilde zikredilmemektedir. Ancak ilgili yerin hemen akabinde Mâide suresinin otuz üçüncü âyeti kerîmesine¹⁶⁷ kısmen zikredilmek suretiyle atıf yapılmış ve bu gürûhun, Allah’a ve Rasûlüne savaş açanlardan olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁸ Bu kabilden bir meselenin “Kitâbü'l-kerâhiyye” başlığı altında zikredilmiş olması dikkate şâyandır. Zira fıkıh kitaplarında kerâhiyyât meseleleri ibadetler, yeme içme adabı, evlilik ve giyinme gibi özellikle günlük hayata taalluk eden konular üzerinden sunulmaktadır. Ancak Bezzâzi, yapılması kerih görülen fiiller olarak ifade edilebilecek bu başlığa ukûbât konularından “katl”e dair bir mesele koymuştur. Bu tarz bir tercihi, zannımıza göre, mezkûr mesele içerisinde geçen, katline cevaz verilenlerin tekfir edilmesinin iyi bir iş olmadığının ifadesi için yapmış olduğu yorumu yapılabilir. Bu “katl” faslının ilerleyen kısımlarında ise çocuk iskâtı, karınca, bit, akrep ve çekirge gibi hayvanların itlafı gibi meselelere değinilmektedir.

Kitâbü'l-eşribe başlığından ise ukûbât meselesinin geçtiği şöyle bir örnek zikredilebilir: “Kişi tedavi maksadıyla benc içmiştir. Bu fiilde bir beis yoktur. Eğer içmiş olduğu benc sebebiyle aklı zâil olursa, İmam Muhammed’in görüşünün aksine [vaziyetinden ötürü] ona had cezası verilmez.”¹⁶⁹ Anlaşılacağı üzere, içecekler ile ilgili bir başlıkta normal şartlar altında içilmesi haram olan bir maddenin, hastalık durumunda içilmesi mevzubahis edilmiştir. Bu çerçevede meseleyi ceza hukuku ile ilişkilendiren yer ise had cezasının terettüb etmediğinin ifade edilmesi olmuştur.

¹⁶⁶ Bezzâzi, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/487.

¹⁶⁷ İlgili âyeti kerîmenin tümünün meali şu şekildedir: “Allah’a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.” Kur’an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Mâide 5/33.

¹⁶⁸ Bezzâzi, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/487.

¹⁶⁹ Bezzâzi, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/262.

II.II.II. Muhâkeme Usulü Kapsamında Ukûbât Bahislerinin Geçtiği Bölümler

Bardakoğlu'nun zikrettiği üzere klasik fıkıh literatüründe hukuk muhakemeleri ve ceza muhakemeleri şeklinde kesin bir ayırım yoktur. Her iki muhakeme grubuna tekabül eden bilgi sahası da, fıkıh literatüründe edebü'l-kadâ, edebü'l-kâdî, şehâdât, beyyinât, da'vâ ve ikrâr gibi başlıklar altında işlenmektedir.¹⁷⁰ Bezzâzî'nin fetâvâ metninde ise, fıkıh literatüründeki bu başlıklardan edebü'l-kâdî, şehâdât, da'vâ ve ikrâr kitâbları yer almaktadır. Zikredilen tüm bu bölümlerdeki başlıkların ana konusu da fıkıh ilmindeki yaygın ve genel tasnife göre muâmelât sahasına yöneliktir. Ancak bu bölüm başlıkları, ceza muhakeme usulü bilgi sahası açısından ukûbâta dair bahisler de içerebilmektedir. Mesela fetâvâ metninin kitâbü edebü'l-kâdî isimli bölümünde, “Habs” isimli bir fasıl başlığı bulunmaktadır.¹⁷¹ Bu başlık altında kişilerin ne sebeplerle hapsedileceği, hapsedilenlere nasıl davranılacağı gibi konular ele alınmaktadır. Bu fasıldan kısaca şu şekilde bir örnek zikredilebilir: “Edepsizler, onlar ki insanların mallarını ve canlarını itlaf etmeyi kastedenlerdir, tevbe edinceye kadar hapsedilirler.”¹⁷²

¹⁷⁰ Ali Bardakoğlu, “Ceza (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/477.

¹⁷¹ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/546.

¹⁷² Bezzâzî, *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/546.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: EL-FETÂVA'L-BEZZÂZİYYE METNİNİN UKÛBÂT BAHİSLERİ BAĞLAMINDA HANEFİ LİTERATÜRE ETKİSİ

Bezzâzî'nin metni, fikhî hükümlerin ifade edilmesi için ihtisar mahiyetinde yazılmış bir eser olsa da fetva ağırlıklı bir içerik arz etmesiyle öne çıkmaktadır. Fıkıh literatürüne de ekseriyetle fetva faaliyetinin yapısı doğrultusunda günlük hayatın problemlerini yansıtan nitelikte bir katkı sunmaktadır. Tarafımızca yapılan literatür taraması sonucunda, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* metnine ukûbât, ibâdât ve muâmelât olarak tüm fûrû-ı fıkıh bilgi alanlarında, Hanefi literatürdeki kaynaklarda önemli miktarda atıf ve iktibasta bulunulduğu tespit edilmiştir. Ancak bu atıf ve iktibasların büyük çoğunluğu, ukûbât dışındaki bilgi alanlarındadır. Bu durumu Bezzâzî'nin ukûbât mesâili açısından, önemli bir isim olmadığı şeklinde yorumlamak isabetli değildir. Çünkü fıkıh ilmi, kendine has yapısı gereği, bilgi alanları arasında kesin ve keskin ayrımlar yapan bir sistemiği hâiz değildir. Kâmil bir fakihten de tüm fûrû-ı fıkıh sahasını kuşatacak şekilde bir birikime sahip olması beklenir. Dolayısıyla Hanefi fûrû literatürünün tüm konularında detaylara inerek ukûbât mesailine dair ilişkiler keşfedilmesi mümkündür. Ayrıca araştırma konusu metin, fûrû konularının genelini kapsayan bir fetâvâ metnidir, bu tarz metinlerde ukûbât mesâilinin diğer tüm fûrû mesâili karşısında azınlığı teşkil etmesi zaten olağan ve makbul bir durumdur. Aynı vaziyet, fûrû konularının genelini kapsama iddiasında olan diğer fûrû metinleri için de geçerlidir. Şu hâlde, itibar ve kabul görmüş bir fetâvâ metninin, içeriğinin ekseriyet kısmının, kalan kısmına nispetle daha fazla atıf alması aynı şekilde olağan olmaktadır. Tüm bu durumlarla birlikte, klasik dönemin fetâvâ isimli metinlerinde ukûbât konularını aramak önemli bir faaliyet olarak addedilmelidir. Zira bu metinler suç ve ceza meselelerine dair mezhepte önemli yer edinmiş görüşleri ve yazıldığı dönemin güncelini ifade eden tesirli fetvaları aynı anda belirgin bir şekilde taşıyabilmektedir. Diğer bir deyişle mezhep imamı, meşayih ve mevcut ulemanın güncel görüşleri bir metinde toparlanmış; hatta farklı dönemlerdeki metinlere yapılan sık atıf ve iktibaslarla adeta bir münazara ve müzakere hissiyatı uyandırılmaktadır. Dolayısıyla fetâvâ metinlerinin, fıkıh ilminde suç ve ceza meselelerinin araştırılmasına önemli bir boyut kazandırma potansiyelini içeren metinler olduğu söylenebilir. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* metni ise yüksek temsil niteliği ile bu düşüncenin örneklendirilmesi işlevini görmektedir.

Literatür taraması sonucu, Bezzâzî'nin (v. 827/1424) *el-Fetâvâ*'sına ukûbât bahisleri bağlamında atıflarda ve iktibaslarda bulunan müellif ve kitaplar olarak Lisânüddîn İbnü's-Şihne'nin (v. 882/1477) *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm* eseri, Zeynüddîn İbni Nuceym'in (v. 970/1563) *el-Bahrü'r-râ'ik* eseri, Dede Cöngi'nin (v. 975/1567) *es-Siyâsetü's-şer'iyye* eseri, Ebüssu'ûd Efendi'nin (v. 982/1574) fetvalarının bir araya getirildiği *Fetâvâ-yı Ebüssu'ûd Efendi* eseri, Sirâceddin İbn

Nüceym'in (v. 1005/1596) *en-Nehru'l-fâ'ik* eseri, Şeyhîzâde'nin (v. 1078/1667) *Mecma'ü'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur* eseri, bir grup Hindistanlı alimin kaleme aldığı *el-Fetâva'l-Hindiyye* eseri, Haskefi'nin (v. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-muhtâr* eseri, Şürûnbülâlî'nin (v. 1069/1659) *Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm* eseri ve İbni Âbidîn'in (v. 1252/1836) *Reddû'l-muhtâr* ile *el-'Ukûdû'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye* eserleri tespit edilmiştir. Bu eserlerde *Bezzâziyye*'ye yönelik ukûbât mesâili bağlamında geçen atıf ve alıntıların bir kısmı, benzerlik ve tekrar arz etmektedir. Bu durum, hem *Bezzâzi*'nin kendinden önceki Hanefî geleneği yansıtmadaki kabiliyetine, hem de *el-Fetâvâ*'da aktarılan ve *Bezzâzi*'nin şahsına ait olabilecek bazı fetvaların önemli ölçüde sonraki alimler tarafından kabul gördüğüne delalet etmektedir.

III.I. Lisânüddîn İbnü's-Şihne'nin (v. 882/1477) *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm* Eserindeki Atıflar

Lisânüddîn Ahmed b. Muhammed İbnü's-Şihne hicri 844'te Halep'te doğmuştur, hicri 882'de vebâ dolayısıyla vefat etmiştir. Kendisi hem Halep kadılığı yapmış hem de Halep Camii'nde verdiği hutbelerle temayüz etmiş, takdir görmüş bir Hanefî fakihidir. Kadılık vazifesi esnasında İslâm muhakeme usulüne dair telif ettiği ve sonrasında kadıların adeta el kitabı haline gelen *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm* adlı eseri ile meşhur olmuştur.¹⁷³

İbnü's-Şihne'nin mezkûr eserinde *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'nin ikrâh bölümüne atıflar tespit edilebilmiştir. Dolayısıyla ukûbât ile ilişkili bahislerin doğrudan olmasa da dolaylı olarak geçtiği ifade edilebilir. Mesela metnin ikrâh başlıklı faslında, ikrâh suçunun nasıl tahakkuk edeceğinin ifade edildiği bir yerde şöyle denilmektedir:

“Bezzâzi'de geçtiği üzere sultanın tehdit dahi etmeden, bizatihi emretmesi ikrâhtır. Çünkü kişi bu emre itaat etmezse sultan onu cezalandıracaktır. Öte yandan İmameyn ise şöyle demiştir: Eğer emredilen kişi, emri yerine getirmezse ve sultanın onu cezalandıracağını biliyorsa, sultanın ona emretmiş olduğu fiil ikrâh hükmünde olur.”¹⁷⁴

Bezzâziyye sahibinden alıntılanan bu mesele, büyük çoğunluğu aynı lafızlarla *el-fetâvâ* metninin ikrâh bölümünde geçmektedir.¹⁷⁵ İbnü's-Şihne kitabının ikrâh ile ilgili faslında, bu alıntısından hemen önce mezhep imamlarının ikrâhın kimin tarafından gerçekleştirilebileceği ile ilgili ihtilaflı görüşlerini aktarıp, İmam Ebu Hanife'nin döneminin şartları ile İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in döneminin

¹⁷³ Şükrü Özen, “İbnü's-Şihne, Lisânüddîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/224-225.

¹⁷⁴ Ebü'l-Velîd Lisânüddîn İbnü's-Şihne Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm* (Kâhire: el-Bâbî'l-Halebî, 1973), 311.

¹⁷⁵ Bkz: *Bezzâzi*, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/266.

şartlarının farklı olduğunu, dolayısıyla İmam'ın ikrâhın yalnızca sultan tarafından gerçekleştirilebileceği görüşüne karşılık, İmameyn'in ikrâhın sultan dışındaki müteğallibe tarafından da gerçekleştirilebileceği görüşünü savunduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bunun hemen akabinde muteber bir kitap olan *Bezzâziyye*'den sultan emri ile ilgili mezkûr görüşleri aktarmakta, fasıldaki meselesini daha da detaylandırmaktadır. Hemen sonrasında ise *el-Bedâi'* kitabına atıf yaparak ikrâhın şartlarını detaylandırmaya devam etmektedir.¹⁷⁶

İbnü's-Şihne'nin metninden *Bezzâziyye*'ye ukûbât bahisleri bağlamında diğer bir örnek atıf da şu şekildedir: “Bezzâzi'de geçtiği üzere kişi, canının veya uzvunun telef olmasından korkacağı veya kesin olarak hapsedileceği veya kesin olarak kırbaça dövüleceği üzere içki içmesi için ikrâh edilirse, bu fiili işlemesi ona helal olur. Eğer imtina ederse, günaha girer.”¹⁷⁷ İbnü's-Şihne meseleyi, mükrehin işleyebileceği örnek bir fiil olarak zikretmiştir. Ancak meseleyi *Bezzâziyye*'de geçtiği yere¹⁷⁸ göre bir hayli kısaltmıştır. *Bezzâziyye*'de ilgili kısımda dövme tehdidinin bir veya iki kırbaç ile olamayacağı, kişinin can güvenliğinden endişe ettirecek seviyede tehdidin yapılması gerektiği, hapis tehdidinin ise sürekli hapis tehdidi şeklinde yapılması gerektiği, aç bırakmak tehdidinin tek başına yeterli olmayacağı ve mükrehin can güvenliğinden endişe edeceği bir açlıkla yüzleşmesi durumunun gerçekleşmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu şartlar altındaki kişiye içki içmek helal olur ve eğer içmezse günaha girmiş olur. *Lisânü'l-hükkâm* müellifi, *Bezzâziyye*'ye ukûbât dışındaki bahisler ile ilgili olarak da atıflarda bulunmaktadır.¹⁷⁹ Sonuç olarak kadılar için el kitabı olması mahiyeti ile meşhur olduğu ifade edilen bu eserin, mezhebin önde gelen alimlerinin görüşlerine ve klasik eserlerine atıflar içermesinin yanı sıra, *Bezzâziyye*'den aktarılan görüşler ile de tahkim edilmiş ve konu seyrinin oluşturulmuş olması, *Bezzâziyye*'nin ulema arasında klasikleşen muteber hüviyetine delalet etmektedir.

III.II. Zeynüddîn İbni Nüceym'in (v. 970/1563) *el-Bahrü'r-râ'ik* Eserindeki Atıflar

Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, döneminde Mısır'ın önde gelen ulemasındandır. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'ye ait *Kenzü'd-dekâ'ik* adlı eserin önemli şerhlerinden biri olarak kabul edilen *el-Bahrü'r-râ'ik* isimli eseri telif etmiştir. İbni Nüceym bu metnini, “el-İcâretü'l-fâside” bahsine kadar yazabilmiştir. Sonrasında Muhammed b. Hüseyin et-Tûrî esere bir tekmile kaleme almıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Bkz: el-Halebî, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*, 311.

¹⁷⁷ el-Halebî, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*, 312.

¹⁷⁸ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/263.

¹⁷⁹ Bkz: el-Halebî, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*, 308, 309, 316, 319, 327, 331, 335, 336, 337, 347.

¹⁸⁰ Ahmet Özel, “İbn Nüceym, Zeynüddîn”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/236.

Eserin İbni Nüceym'in telif ettiği kısmında yer alan tazir faslından Bezzâzî'ye bir atıf örneği şu şekildedir:

“Bezzâziyye’de ifade edildiğine göre ise mal ile tazir cezası verme ile ilgili kavi, suçlunun malından bir kısmının, onu zecr etmek için bir müddet alıkonulması anlamındadır. Hâkim sonrasında bu malı ona geri iade eder. Buradaki anlam, zalimlerin sandığı gibi hâkimin aldığı malı kendisi için veya beytülmal için alması değildir. Zira, Müslümanlardan hiçbir kimse için, başka birinin malını şer’î bir sebep olmaksızın almak caiz değildir.”¹⁸¹

Alıntının başındaki ifadeden de anlaşılacağı üzere İbni Nüceym, mal ile tazir cezası verme hususunu açıklamaktadır. Bu alıntıyı yapmadan önce, ilgili fasılın başında tazirin kelime ve terim anlamlarını açıklamış, sonrasında tazir cezalarının neler olabileceği ile ilgili bir mesele örgüsüne girmiştir. Burada mezhep imamlarından, Serahsî ve Ebü'l-Yüsr gibi Hanefi fakihlerinden ve *el-Müctebâ* gibi metinlerden nakiller yapmaktadır. Daha sonra, mal ile tazir cezası verilmesi hususuna girerek, İmam Muhammed'in mal ile tazir hususunda bir şey demediğini, İmam Ebu Yûsuf'tan ise “kîle” denilerek rivayet edilmiş bir görüşün olduğunu belirtmektedir. Bu rivayete göre Ebu Yûsuf'tan, sultanın mal alarak tazir cezası vermesinin caiz olduğu nakledilmiştir. Daha sonrasında *ez-Zahîriyye* ve *el-Hulâsa*'da yine bu hususun cevazına yönelik nakillerden bahsetmektedir.¹⁸² Ve nihayetinde aynı minval üzere meselenin *Bezzâziyye*'de nasıl geçtiğini de ifade etmiştir. Tüm bu çerçevede, *Bezzâziyye* metninin bir ukûbât konusunda mezhebin önemli isimleri ve metinleri arasında zikredilmesi, İbni Nüceym gibi önemli bir Hanefi fakihinin, *Bezzâziyye*'yi muteber ve mutemed olarak gördüğünün delilidir.

III.III. Dede Cöngi'nin (v. 975/1567) *es-Siyâsetü's-şer'iyye* Eserindeki Atıflar

Kemâlüddîn İbrâhîm b. Bahşî isimli, Dede Efendi veya Dede Halîfe lakaplarıyla da tanınan Dede Cöngi, Osmanlı hukukçularından¹⁸³ bir müelliftir. Köksal'ın da ifade ettiği üzere Dede Cöngi'nin *es-Siyâsetü's-şer'iyye* metni Hanefî şer'î siyaset geleneğinin önemli meselelerini içeren, diğer mezheplere ait az miktardaki kaynaklar istisna edilirse, Hanefi fûrû, fetva ve siyâset-i şer'iyye eserlerinden yapılan bir derlemedir. Ancak bu derleme sistemli bir düşünce ve yorumun mahsulüdür.¹⁸⁴ Dede Cöngi bu eserinde Bezzâzî'nin fetâvâsına çok sayıda atıf yapmış, iktibaslarda bulunmuştur. Bu atıflar tespit edilebildiği kadarıyla *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'deki cinâyât, hudûd, sirkat, ikrâh, kerâhiye, edebü'l-kadâ' ve sulh kitaplarına yapılmıştır. Dede Cöngi, Bezzâzî'den başka pek çok fûrû ve fetâvâ metnine de

¹⁸¹ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbni Nüceym el-Mısırî vd., *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu kenzi'd-dekâik ve minhâtü'l-hâlik ve tekmiletü't-Tûrî* (Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.), 5/44.

¹⁸² Bkz: İbni Nüceym el-Mısırî vd., *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu kenzi'd-dekâik ve minhâtü'l-hâlik ve tekmiletü't-Tûrî*, 5/44.

¹⁸³ Ahmet Akgündüz, “Dede Cöngî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/76.

¹⁸⁴ Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye* (İstanbul: Klasik, 2017), 201.

atıflarda bulunmuştur. Ancak fetâvâ metinlerinin arasında kendisine en çok atıf yaptığı eser, Hanefi fetâvâ kitapları alt literatüründeki değerli konumu ve ukûbât bahisleri konusundaki etkili içeriğine binaen olsa gerek, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* olmuştur.

Dede Cöngi şer'î siyaset teriminin Hanefi mezhebinde ukûbât kapsamında olan özel anlamlarını metninde ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Nitekim Köksal'ın da ifade ettiği üzere Dede Cöngi, kitabına Babertî'den nakledilen “Siyaset, hakkında şer'î hüküm bulunan bir suçun cezasının fesadın kökünü kurutmak amacıyla ağırlaştırılmasıdır” şeklindeki siyaset tanımıyla başlamıştır. Bu tanım ilerleyen zaman içerisinde hakkında ceza bulunmayan suçları da kapsayacak bir çerçeveye oturtulmuş ve bu haliyle de Hanefi siyaset anlayışını temsil eder bir konum arz etmiştir. Ayrıca Dede Cöngi'nin önemli kaynaklarından Trablûsî'nin siyaset tanımının da ‘ağırlaştırılmış şeriat’ şeklinde olması yine bu bağlamda manidardır.¹⁸⁵ Dede Cöngi *el-Fetâvâ* müellifi Bezzâzî'den bu tanımlar kapsamında pek çok örnekler iktibas etmiştir. Bu iktibaslara şöyle bir örnek zikredilebilir:

“Bezzâziyye'nin ‘Cinâyât’ bölümünün sonunda şöyle denir: Mülk (siyâsî-toplumsal nizam) sâî bi'l-fesad olanlar yüzünden fesada uğradığı için, a'venenin ve fesatçıların fetret döneminde öldürülmesine cevaz vermişlerdir. Bu fetvadaki fetret dönemi kaydının sebebi ise bu kimselerin böyle dönemlerde daha da zararlı olmalarıdır. Bu sebeple de ‘Allah ve Resûlüyle harp edenler ve yeryüzünde fesatçılık için uğraşanlar’a ilhak edilir, onlarla aynı kategoride değerlendirilirler.”¹⁸⁶

Alıntıda gözüktüğü üzere Dede Cöngi, belirli şartlar altında fitne zamanı fesadçıların katledilmesi hususunu, mezhebin en önemli fetâvâ metinlerinden bir fetva hükmünü alıntılıyarak ortaya koymaktadır. Bu hükümle ilgili kurgusunu hem çeşitli eserlerden yaptığı başka iktibaslarla hem de Bezzâzî'den aldığı farklı bir iktibas ile daha da tahkim etmiştir:

“Hulâsâ ile Bezzâziyye adlı eserlerin ‘kerâhiye’ bölümünün sekizinci faslında, *Mecma'ü'l-Fetâvâ*'daki helal ve haram bahsiyle uyumlu olarak, *Fetâvâ-yı Neseî*'den naklen şöyle denilir: Seyyid İmam Ebu Şucâ' derdi ki: ‘A'veneyi, yani insanların mallarını gasp edip zâlimlere yardımcı olan kimseleri öldürenler ecir alır.’ Ve ayrıca a'vene denilen bu kimselerin küfrüne hükmederdi. Meşâyihimiz ise, Hanefi fukahasının, böyle kimselerin kafir olmadığı görüşünü tercih ettiklerini söylerlerdi. Ayrıca katlin cevazı, küfre delâlet etmez. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ‘Allah ve Resûlüyle harp edenlerin ve yeryüzünde fesadçılık için uğraşanların cezası öldürülmek veya asılmak yahut çapraz olarak el ve ayakları kesilmek yahut da yerlerinden sürülmektir. Bu onlara dünyada bir rezilliktir, onlar için ahirette daha büyük bir azap vardır.’ A'vene de Allah ve Resûlüne savaş açan kimseler meyanındadır.”¹⁸⁷

¹⁸⁵ Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 205.

¹⁸⁶ Kemâleddin İbrâhim b. Bahşi Dede Cöngi, *Şer'î siyaset (es-siyâsetü's-şer'iyye)*, çev. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2019), 89-90.

¹⁸⁷ Dede Cöngi, *Şer'î Siyaset*, 87.

Ukûbât konularından katl ile ilgili bahislere dair Dede Cöngi'nin Bezzâzî'den aldığı diğer örnek iktibaslar ise şu şekildedir:

“*el-Bezzâziyye*’nin hırsızlık bölümünde şöyle denir: ‘Birisi bir adamın eşini yahut çocuğunu zorla kaçırmak isterse, adam onu öldürebilir. Bu kabul edilen görüştür. Eğer öldürmekten başta o adamı men edecek bir çare yoksa, öldürülenin kanı heder olur.’”¹⁸⁸

“*Bezzâziyye*’nin kerâhiyye bölümünün sonlarında şöyle denilmektedir: ‘Hırsız, ev sahibinin en az on dirhem kıymetinde malına tasallut ettiği takdirde onu öldürebilir. Fakat bundan daha azına kast etmiş ise, ona karşı koyar fakat öldüremez.’”¹⁸⁹

Yukarıdaki alıntılarda işlenen katl meseleleri dikkatlice incelendiği zaman, birincisinde sirkat bölümünde işlendiği ifade edilen ancak kısas-diyet meseleleri ile ilişkilenen bir iktibasın varlığı söz konusudur. İkincisinde ise daha girift bir şekilde kerahiyye bölümünde nakledilen, sirkat suçu ile ilişkilenen ve nihayetinde katl ile ilgili hüküm bildirilen bir iktibas söz konusudur. Bu ilişkiler ağı göz önüne alındığında Dede Cöngi’nin, bütüncül ve meseleleri çok boyutlu ele alan Hanefî fûrû mantığını yansıtan Bezzâzî’nin eserinden çokça atıf yapmayı tercih etmesi daha da anlamlı bir hale gelmektedir. Bu durum Bezzâzî’nin ukûbât konuları özelinde mezheb geleneği içerisinde konuşan bir alim olma vasfını da destekler niteliktedir.

Şu hususa da dikkat çekilmelidir ki; Dede Cöngi’nin *es-Siyâsetü’ş-şer’iyye*’sinde, Bezzâzî’nin metnine herhangi bir meselede atıf yaparken, aynı anda aynı meseleye dair farklı eserlere atıf yapılan yerler de olmuştur. Metnin bu şekilde seyreden yerleri tarafımızca tespit edilip, bu yerlerdeki ortak müelliflerin vefat tarihlerine bakılmıştır. Bu durumda olan müellif ve eserlerin biri hariç hepsi Bezzâzî’den daha önceki dönemlerde yaşamış olan müelliflerdendir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu müellifler vefat tarihleri sırasıyla Hâkim eş-Şehid (v. 344), Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Hanefî (v. 522), Hüsâmuddîn es-Sadrü’ş-şehîd Ömer b. Abdilazîz el-Buhârî (v. 536), Tahir b. Ahmed el Buhârî (v. 542), Burhâneddin el-Buhârî (v. 616), Zahîruddîn el-Buhârî (v. 619), Hüsâmuddin es-Siğnaki (v. 714) ve Kıvamüddin el-Kâkî (v. 749) şeklindedir. Bu ortak atıf yapılan yerlerde aynı anda iki müellifin, artık Dede Cöngi’de sayılırsa üç veya kimi zaman daha da fazla müellifin, kendi eserlerinde aynı veya benzer ifadelerle bir meseleyi ifade ediyor olması farklı yüzyıllarda olsa bile Hanefî müellif ve metinleri arasındaki sağlam etkileşime delalet etmektedir. Ayrıca bu durumdaki atıflarda, Dede Cöngi’nin metni ve Bezzâzî’nin metninde geçen ibarelerin benzerliğinden yola çıkılarak, diğer metinler arası ibarelerin de çokça benzeme ihtimali de söz konusu olmaktadır. Bu minval üzere, Dede Cöngi’nin metni üzerinden, Bezzâzî’ye kaynak teşkil eden bazı eserlerin tespiti de söz konusu olabilir. Bu ihtimali taşıyan

¹⁸⁸ Dede Cöngi, *Şer’i Siyaset*, 144-145.

¹⁸⁹ Dede Cöngi, *Şer’i Siyaset*, 145.

eserler, müelliflerinin yukarıdaki mezkûr vefat tarihlerinin sıralamasına göre şu şekilde ifade edilebilir: *el-Münteka*, *Mecma' u'l-fetâvâ*, *el-Vâkı'âtü'l-Hüsâmiyye*, *Hulâsatü'l-fetâvâ*, *el-Vecîz fi'l-fetâvâ*, *el-Fetâva' z-Zahîriyye*, *en-Nihâye* ve *Mi'râcü'd-dirâye ila şerhi'l Hidaye*.

Dede Cöngi'nin, *Bezzâziyye*'nin sirkat bölümünde *el-Asl*'dan naklen geçen bir meseleye yaptığı bir atıf da şu şekildedir: “Zanlı hırsızlık suçunu inkâr ettiği takdirde, imam (devlet başkanı) onu suç mahallinde hırsızlarla birlikte yürürken bulursa yahut da içki içenlerle birlikte fakat kendisi içmeksizin otururken gördüğü takdirde cezalandırabilir.”¹⁹⁰ Bu atıfta dikkat çekici bir nokta vardır. Şöyle ki; Dede Cöngi mezhebin en temel metni olarak nitelenebilecek İmam Muhammed'in *el-Asl* eserinde geçmekte olan bir meseleyi iktibas etmektedir. Ancak bu iktibası doğrudan doğruya *el-Asl*'dan yapmak yerine, Tahir b. Ahmed el-Buhârî'nin (v. 542) *Hulâsatü'l-fetâvâ* adlı eseri ile *Bezzâzi*'nin *el-Fetâvâ*'sı üzerinden yapmaktadır. Bu durumda fetâvâ kitaplarının, mezhebin kurucu metinlerindeki bilgilere ulaşılması için güvenilir ve muteber bir aracı vazifesi görmüş olduğu ifade edilmelidir.

Tüm bu zikredilenler neticesinde Dede Cöngi'nin metninin, *Bezzâziyye*'nin ukûbât mesâilî bağlamında Hanefî literatüre olan tesirlerine delil teşkil edecek örneklerden biri olduğu âşikârdır. Ayrıca bu metnin, fetâvâ isimli metinlerden ukûbât bağlamında nasıl istifade edileceğini de göstermiş olduğu değerlendirilebilir. Zira bu örneklik diğer fetâvâ isimli metinler için de söz konusudur.

III.IV. *Fetâvây-ı Ebüssu'ûd Efendi Eserindeki Atıflar*

Asıl adı Muhammed olduğu sanılan Ebüssu'ûd Efendi (v. 982/1574) bir Osmanlı şeyhülislâmı, hukukçu ve müfessirdir. Müftülenâm ve Ebû Hanîfe-i Sâni gibi lakaplarla anılan Ebüssu'ûd Efendi, yaklaşık yirmi dokuz yıl şeyhülislâmlık yapmış, toplamda altmış yıl kadar ilmiye ve devlet teşkilatında görevde bulunmuştur. Ayrıca siyasi bazı olaylarda da ağırlığını hissettirmiştir. Vermiş olduğu fetvalar, padişah onayı ve emri ile ülkedeki diğer kadıları da bağlayıcı şekilde olan resmi nitelikli fetvaları ve müftü vasfıyla verdiği gayri resmî nitelikli olan fetvaları şeklinde iki grupta incelenebilir. İkinci grupta yer alan ve neredeyse tüm fûrû-ı fıkıh konuları ile alakalı verdiği fetvalarını kendisi tedvin etmemiş olup, çeşitli kişiler tarafından fıkıh kitapları sistematüğinde derlenmiştir. Onun müftülüğü esnasında verdiği fetvalar, henüz kendisi yaşarken, kâtipleri ve talebeleri tarafından derlenip düzenlenmiştir.¹⁹¹ Bu durum, Kâtip Çelebi'nin naklettiği bir anekdotu hatırlatmaktadır:

“Aktarıldığına göre Müftü Ebüssu'ûd'a niçin önemli meseleleri toplayıp, bir kitap halinde telif etmiyorsun diye sorulmuştur. O da şöyle cevap vermiştir: *Bezzâziyye* sahibinden, onun kitabından ötürü, hayâ ederim.

¹⁹⁰ Dede Cöngi, *Şer'i Siyaset*, 84.

¹⁹¹ Ebüssu'ûd Efendi, *Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu'ûd Efendi)*, thk. Ahmed Akgündüz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), 19,20,22,31.

Zira o kitap, önemli meseleleri olması gerektiği üzere toplayan, çok kıymetli bir derlemedir (مجموعة شريفة).¹⁹²

Görüleceği üzere Ebüssu‘ûd Efendi hem mütevazı bir cevap vererek bazı fetvalarını tedvin edemeyişinin sebebini açıklamış, hem de *Bezzâziyye*’nin ne kadar önemli bir metin olduğunu ifade etmiştir. Göstermiş olduğu tevazu ise çok manidardır, zira onun fetvalarını derleyen, kitap, mecmua ve risale şekline getiren pek çok çalışma olacaktır.¹⁹³ Ayrıca Ebüssu‘ûd Efendi’nin *Bezzâziyye* ile ilgili şöyle bir fetva verdiği nakledilmektedir:

“MES’ELE: Fetâvâ-yı Bezzâziyye ve Cami‘ul-Fusûleyn ve Dürer ve Gurer sahiblerinin sözlerine i‘timad olunur mu ve anların kavillerine teşebbüs edüb amel eylemek ca’iz olur mu?
el-CEVÂB: Sâ‘ir kütüb-i mu‘teberede hilâfına mes‘ele olmayacak olur. Ebüssu‘ûd.”¹⁹⁴

Ebüssu‘ûd Efendi bu fetvasında, hem “sâir” lafzıyla, *Bezzâziyye*’nin de muteber kitaplardan olduğunu zımnen kabul etmekte, hem de *Bezzâziyye*’yi, diğer muteber kitaplarla ihtilaf etmemek kaydıyla, kendi zamanında okunup amel edilecek güvenilirlikte bir kaynak kitap olarak görmektedir.

Ebüssu‘ûd Efendi’nin talebesi ve fetva kâtibi olan Veli Yegân (Velî b. Yûsuf) (v. 998/1589-1590) meşhur Osmanlı şeyhülislamlarının fetvalarını klasik fûrû metinleri sistematikinde bir mecmuada derlemiştir.¹⁹⁵ Bu mecmûanın ismi *Mecmûatü’l-Fetâvâ*’dır ve kahir ekseriyeti Ebüssu‘ûd Efendi’nin fetvalarından oluşmaktadır.¹⁹⁶ Ahmet Akgündüz, bu mecmuayı esas alarak, Ebüssu‘ûd Efendi’nin çok sayıda fetvasını tahkik ve tercüme etmiştir.¹⁹⁷ Soru-cevap şeklinde çok sayıda fetva içeren Veli b. Yûsuf’un mecmuasında, çeşitli bölümler içerisinde, fetvaları temellendirmek ve desteklemek amacıyla klasik Hanefi fûrû-ı fıkıh literatüründen yapılan nakiller vardır. Akgündüz bu nakilleri çoğunlukla tercüme etmeden doğrudan Arapça şekilde aktarmaktadır. Hem doğrudan fetvaların içeriğinde hem de bu nakillerde *Bezzâziyye* metnine yapılan atıflar yer almaktadır. Fetvaların içeriğinden ukûbât mesâili ile ilişkili şöyle bir atıf örneği zikredilebilir:

“MES’ELE: Fetâvâ-yı Bezzâziyye’nin
“اتهم بسرقة وحبس وصالح ثم زعم ان الصلح كان لأجل الخوف على نفسه أو عجزه يصح الدعوى ولا يصح الصلح”
ma’mûlün bihâ mudur?

¹⁹² Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, 1/242.

¹⁹³ Ahmed Akgündüz’ün bu çalışmalar ile ilgili aktardığı bilgiler için bakınız: Ebüssu‘ûd Efendi, *Şeyhü’l-İslâm Ebüssu‘ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu‘ûd Efendi)*, 31-36.

¹⁹⁴ Ebüssu‘ûd Efendi, *Şeyhü’l-İslâm Ebüssu‘ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu‘ûd Efendi)*, 111.

¹⁹⁵ Ebüssu‘ûd Efendi, *Şeyhü’l-İslâm Ebüssu‘ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu‘ûd Efendi)*, 32.

¹⁹⁶ Ebüssu‘ûd Efendi, *Şeyhü’l-İslâm Ebüssu‘ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu‘ûd Efendi)*, 40-42.

¹⁹⁷ Bkz: Ebüssu‘ûd Efendi, *Şeyhü’l-İslâm Ebüssu‘ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu‘ûd Efendi)*, thk. Ahmed Akgündüz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018).

el-CEVÂB: Öyledir, habs ehl-i örfün ise. Ebüssu‘ûd.”¹⁹⁸

Bu sualde *Bezzâziyye*’de geçen bir meseledeki örnek olay ile amel edilip edilemeyeceği hakkında sorulmaktadır. Bahsedilen örnek olayda hırsızlık suçu ile müttehem bir kişinin hapsedildiği ve bunun üzerine hırsızlık davası hakkında sulh yaptığı ifade edilmektedir. Bu kişi daha sonrasında, sulhu can güvenliğinden endişe ettiği için veya çaresizliğinden ötürü yaptığını iddia etmiş olsa, hakkında açılan davanın geçerli olmaya devam edeceği, ancak yapılan sulhun batıl olacağı söylenmiştir. Ebüssu‘ûd Efendi ise, kayıt koyarak, benzer bir durumda aynı şekilde amel edilebileceğini ifade etmektedir. Koyduğu kayıt ise söz konusu kişiyi hapsedenlerin ehl-i örf kesiminden devlet görevlileri olmasıdır. Zira Osmanlı’da ehl-i örf “padişahın icraî, idarî ve askerî yetkilerini temsil eden, ulemâ dışında kalan görevliler”¹⁹⁹ olarak ifade edilmektedir. Ebüssu‘ûd Efendi’nin, bu kişilerin verdiği hapis hükmünün ehl-i şer‘ kesiminden kâdî, müftü ve şeyhulislâm gibi alim vasıflı görevlilerin verdiği hükümler kadar hassas olamayabileceği ihtimali üzerine, davalının maslahatını esas alarak yapılan sulhteki ikrâh durumuna itibar etmiş olduğu değerlendirilebilir. Ezcümle Ebüssu‘ûd Efendi, *Bezzâziyye*’ye fazlasıyla itibar eden bir alim olmasına rağmen, döneminin şartları ışığında bir fetvayı yorumlamış ve kendi günceline tatbik etmiştir. Mezkûr fetva da esasında sulh mesâilî ile, yani muâmelât alanı ile ilişkili olsa da haps ve ikrâh gibi ukûbât kavramları da meseleye dolaylı olarak dahil olmaktadır.

Mecmûatü’l-Fetâvâ’da fetvaların temellendirilmesi için klasik Hanefî literatürden yapılan nakillerde, *Bezzâziyye*’den ukûbât bağlamında yapılan bir aktarım örneği ise şu şekildedir:

Eğer iki kasaba veya yerleşim yeri arasında bir ölü bulunursa, tüm kasâme ve diyet onlardan yakın olan üzerinedir. Bu, kasaba veya yerleşim yerinden bağırıldığında, ölünün bulunduğu yere ulaşabiliyor durumda olması ile kayıtlıdır. Eğer ölü sesin ulaşmadığı bir konumda bulunmuşsa, hiçbirine bir şey gerekmez. *Bezzâziyye*.²⁰⁰

Bu atıftan sonra *Tatarhâniyye* metninden ve başka bir yerden yine kasâme ile ilgili nakiller yapılmıştır. Sonrasında bu çerçeve doğrultusunda zikredilen bazı fetvalar ise şu şekilde olmuştur:

MES’ELE: Zeyd, katil bulunduğu yerden birkaç karyeye avaz işidilse zikr olan karyelerin cümlesinden biri karîb olsa diyet cümleye lazım olur mu?

el-CEVÂB: Akreb-i kurâya lâzım olur. Ebüssu‘ûd.

(...)

¹⁹⁸ Ebüssuûd Efendi, *Şeyhü’l-İslâm Ebüssu‘ûd Efendi Fetvâları* (Fetâvây-ı Ebüssu‘ûd Efendi), 508.

¹⁹⁹ Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/519.

²⁰⁰ Ebüssuûd Efendi, *Şeyhü’l-İslâm Ebüssu‘ûd Efendi Fetvâları* (Fetâvây-ı Ebüssu‘ûd Efendi), 695.

MES'ELE: Zeyd, dört karye kurbünde bir hâlî yerde maktûl bulunub kâtîli ma'lûm olmasa, zıkr olan karyelerden biri sâ'irlerine nisbet mevzı'-ı katle akreb olub ammâ avaz işidilmese karye-i mezbûre ehline diyet ve kasâme lâzım olur mu?

el-CEVÂB: Avaz işidilmeyicek hiçbirine lâzım olmaz. Ebüssu'ûd.²⁰¹

Görülebileceği üzere *Bezzâziyye*'den yapılan mezkûr nakil, Ebüssu'ûd Efendi'nin mezkûr fetvalarını tahkim etmek için kullanılmıştır. Bu naklin zikrini bizatihi Ebüssu'ûd Efendi yapmamış veya teşvik etmemiş olsa, *Mecmû'a* müellifi Ebüssu'ûd Efendi'nin talebesi Velî b. Yûsuf yapmış olsa bile, yine de *Bezzâziyye*'nin ukûbât mesâili bağlamındaki muteber içeriğine bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca *Mecmû'a* boyunca *Bezzâziyye*'den ukûbât mesâili bağlamında yapılan başka nakillerde mevcuttur.²⁰²

III.V. Sirâcüddin İbni Nüceym'in (v. 1005/1596) *en-Nehru'l-fâ'ik* Eserindeki Atıflar

Hanefî ulemadan Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm el-Mısrî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'ye ait *Kenzü'd-dekâ'ik* adlı metne *en-Nehru'l-fâ'ik* isimli bir şerh kaleme almıştır. Bu alimin hayatı ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Kendisinin Zeynüddîn İbni Nüceym'in kardeşi ve talebesi olduğu bilinmektedir.²⁰³

Sirâcüddin İbni Nüceym'in *en-Nehru'l-fâ'ik* adlı şerhinde hudûd bölümünün tazir faslı altında, *Bezzâzî*'nin metnine atıflar yapılmaktadır. Örnek bir atıf şu şekildedir:

Ebu Yûsuf'un mal ile tazir cezası ile ilgili kavli *Bezzâzî*'nin dediği üzere, suçlunun malından bir kısmının, onu zecr etmek için bir müddet alıkonulması anlamındadır. İmâm sonrasında bu malı ona geri iade eder. Buradaki anlam, zalimlerin sandığı gibi İmâm'ın aldığı malı kendisi veya beytülmâl için alması değildir. Zira, Müslümanlardan hiçbir kimseye, başka birinin malını şer'î bir sebep olmaksızın almak caiz değildir.²⁰⁴

İbni Nüceym, tazir cezalarının neler olabileceğinden bahsederken, İmâm Ebu Yûsuf'tan sultânın mal ile tazir cezası vermesinin cevazına yönelik görüşü nakletmekte, sonrasında Ebu Yusuf'un bu kavlinin manasını, *Bezzâziyye*'den yaptığı bir aktarımla açıklamayı uygun görmektedir. Bu aktarımından sonra ise, suçlunun tevbe etmesi durumunda, İmâm'ın ondan aldığı malı geri iade etmesi gerektiğini, eğer suçlunun tevbe etmesinden ümidini keserse, uygun göreceği bir yere sarf etmesi gerektiğini ifade etmiştir.

²⁰¹ Ebüssu'ûd Efendi, *Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu'ûd Efendi)*, 695-696.

²⁰² Başka örnekler için bakınız: Ebüssu'ûd Efendi, *Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu'ûd Efendi)*, 699, 703, 704, 707.

²⁰³ Ahmet Nedim Serinsu, "İbn Nüceym, Sirâceddin", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/235.

²⁰⁴ Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm İbnu Nüceym, *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu kenzi'd-dekâ'ik*, thk. Ahmed 'İzzü 'Înâye (Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2002), 3/165.

İbni Nüceym'in yine tazir faslında, Bezzâzî'nin metninin hudûd bölümünden olan diğer bir aktarımı da şu şekildedir:

“Bezzâzî'nin hudûd kısmında geçen mesele de buna delalet etmektedir: Karısını başka bir kişi ile bulan adam, bağırarak ve silah kullanmadan bu kişiyi yaptığı işten menedebilecekse, öldürmesi helal olmaz. Eğer o kişiyi öldürme dışında bir yol ile engelleyemeyecekse, o kişiyi öldürmesi helal olur. Bu şartlar altında, karısını da gönüllü olarak bu kişi ile zina ediyor bulmuşsa, karısını da katletmesi ona helal olur. Ve bu durum da tazir ve katlin muhtesibten başka kişiler tarafından da uygulanabileceğini göstermektedir.”²⁰⁵

İbni Nüceym bu alıntısından önce Hindüvânî'ye, kişinin bir kadın ile bir adamı zina ederken bulduğunda onları öldürmesinin helal olup olmayacağı ile ilgili bir soru sorulduğunu ve Hindüvânî'nin de Bezzâzî'den aktardığımız anlamda verdiği bir cevabı nakletmektedir. Sirâcüddin İbni Nüceym, Hindüvânî'yle ilgili aktardığı soru ve cevapta geçen kadın (امراة) lafzının sadece yabancı kadını değil, zevce ve mahrem olarak diğer kadınları da şâmil olduğu yorumunu yapmaktadır.²⁰⁶ Meseleyi tartışırken Münve ve Bahr gibi metinlere de atıf yapmaktadır. Bezzâziyye'den aldığı mezkûr iktibasla ve sonrasında ise Hâniyye'den yaptığı aktarımla ise gönüllü şekilde zina eden kadınının eş, mahrem veya yabancı vasıflarında olmasından bağımsız bir şekilde, müdahale edecek kişinin, adamı ve kadını öldürme ile engelleme seçeneğinden önce başka engelleme yollarına başvurmamasının gerekliliğini ve Hindüvânî'nin cevabının da bu minval üzere anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.²⁰⁷

en-Nehru'l-fâ'ik metninin yol kesme ile ilgili bab başlığı altında *el-Fetâvâ*'nın ikrâh bölümüne de bir atıf bulunmaktadır. Bu atıf şu şekildedir: “Bezzâziyye'nin ikrâh kısmında Hasan b. Ziyad'a şöyle sorulduğu nakledilmektedir: Hırsıza suçunu ikrâr etmesi için vurulması helal midir? O buna şöyle cevap vermiştir: Et kesilmediği, kemik görünmediği sürece, evet.”²⁰⁸ İbnü Nüceym Bezzâzî'den aktardığı bu rivayeti, suçlu hakkında zannı gâlibi olan yöneticilerin, suçlulara suçlarını ikrâr ettirmek için ikrâh uygulama meselesi bağlamına bir örnek olarak zikretmektedir.²⁰⁹ Sonuç olarak Sirâcüddîn İbnu Nüceym'in ukûbât mesaili bağlamında, Bezzâziyye'yi muteber bir kaynak olarak kullandığı âşikârdır.

²⁰⁵ İbnu Nüceym, *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu kenzi'd-dekâik*, 3/165.

²⁰⁶ Bkz: İbnu Nüceym, *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu kenzi'd-dekâik*, 3/165.

²⁰⁷ Bkz: İbnu Nüceym, *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu kenzi'd-dekâik*, 3/165.

²⁰⁸ İbnu Nüceym, *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu kenzi'd-dekâik*, 3/197.

²⁰⁹ Bkz: İbnu Nüceym, *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu kenzi'd-dekâik*, 196-197.

III.VI. Şeyhîzâde'nin (v. 1078/1667) *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*

Eserindeki Atıflar

Şeyhîzâde Abdurrahmân Damad Efendi, bir Osmanlı alimidir. Müderrislik, kâdîlık ve kazaskerlik vazifelerinde bulunmuştur. Şeyhîzâde'nin meşhur eseri *Mecma'u'l-enhur*, İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'ye ait *Mülteka'l-ebhur* eserinin en yaygın şerhlerindendir. Geleneksel şerh usulünün takip edildiği eser, Osmanlı dönemi fıkıh metinleri arasında ehemmiyetli bir yeri hâizdir.²¹⁰ Şeyhîzâde'nin bu eserinde, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* metnine kısas, diyet, âkile ve kasâme gibi bahisler ile ilgili çeşitli atıflar mevcuttur.

Eserin kitâbü'l-cinâyât bölümünden, *Bezzâziyye*'nin kitâbü'l-cinâyât bölümüne yönelik şöyle örnek bir atıf zikredilebilir: “Ancak *Bezzâziyye*'de şöyle denilmektedir: Muhakkak ki ateşin işlevi hayvanlarda boğazlama (الذكاة) işlemine tekabül etmektedir. Öyle ki, hayvan boğazlanması için ateşe atılsa ve damarları yansa bile yenilebilir.”²¹¹ Hangi öldürme aletlerinin silah olarak itibar göreceği ile ilgili bir tartışma aktaran Şeyhîzâde, ateşin konu bağlamında gördüğü işlevlerle ilgili Hanefi literatürden nakillerde bulunmaktadır. Bu bağlamda *el-Kifâye* adlı metinden nakille, ateşin demir gibi işlev gören, mesela hayvanlarda kesme ve kan akıtma işlemi yapabilen bir unsur olduğunu söylemektedir. Ancak hayvanlarda ateşin kestiği yer katılaşır da kan akmazsa boğazlama (الذكاة) işlemi gerçekleşmeyeceği için hayvanın eti helal olmamaktadır. Şeyhîzâde *el-Hulâsâ* metninden ise ateşin silah hükmünde olduğunu ancak hayvanlarda boğazlama (الذكاة) işlemi gerçekleştirilmeyeceğini nakletmektedir. İşte bu iki aktarımın üzerine *Bezzâziyye*'den mezkûr alıntıyı yapmıştır. Ve *Bezzâziyye*'deki kastın kanın seylan etmesi ile kayıtlı olduğunu ifade etmiştir.²¹² Açıklama bâbında ifade edilmelidir ki; ateşin silah işlevi görmesi durumunda ateş ile olan öldürmelerde, kasıt unsuru âşikâr olacağı için kısas cezası terettüp edecektir. Ayrıca meselenin zebh meselesi ile ilişkilendirilerek, ateşle öldürülme durumunda olan hayvanın yenilip yenilmeyeceğinden de bahsedilmesi, fıkıh ilminin meseleleri ele almadaki bütüncül boyutlu yapısına işaret etmektedir.

Şeyhîzâde'den diğer bir atıf da şu şekildedir:

“*Bezzâziyye*'de şöyle nakledilmektedir: Eğer kişi, diğer bir kişinin zekerini kökünden koparırsa, hata ile olmuşsa, diyet sabit olur, kasten olmuşsa hükmü konusunda ashâbımız ihtilaf etmişlerdir. *el-Münteka*'da kasten olmasında da kısas verilmeyeceği geçmektedir. Şöyle demişlerdir: Ve bu Muhammed'in kavlidir.

²¹⁰ Tahsin Özcan, “Şeyhîzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/86.

²¹¹ ‘Abdullâh b. Muhammed b. Süleymân Şeyhîzâde Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrut/Lübnan: Daru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/615.

²¹² Bkz: Şeyhîzâde Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, 2/615.

es-Sânî'den (Ebû Yûsuf'dan) ise haşefenin (zeker ucunun) kesilmesinde kısas cezası verileceği, ancak haşefenin bir parçasının kesilmesinde ise kısas cezasının verilmeyeceği nakledilmiştir.”²¹³

Bezzâzî'den yapılan bu nakilin geçtiği bağlamda *Mültekâ* sahibi, vücudun hangi uzuvlarında tam diyet verileceğini tadâd etmektedir. Bu bağlamda zeker ve haşefede de tam diyet gerekeceğini ifade etmektedir. Şeyhîzâde ise şerhini yaparken konuyla ilgili ihtilafları *Bezzâziyye*'den aktarmayı tercih etmiştir.

Başka bir atıf örneği ise şu şekildedir: “*Bezzâziyye*'de şöyle geçmektedir: Eğer katilin âkilesi yoksa, diyet ödeme sorumluluğu beytûlmâldedir. Bu zâhiru'r-rivâye görüşüdür. Fetva da bunun üzerinedir.”²¹⁴ Şeyhîzâde bu atıfta bulunmadan önce, diyetin nasıl ödeneceği ve âkilenin kimler olacağından bahsetmekte, akabinde yabancıların (عجم) âkilesinin kimler olacağı hususunun önceki hususlardan farklı olduğunu ve bu hususta ihtilaf olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda, kişiye en yakın yerleşim yerinin onun âkilesi olması ve böyle bir kişinin diyetini kendi malından ödemesi şeklinde görüşler olduğunu söylemektedir.²¹⁵ Sonrasında ise *Mültekâ* şârihi, mezhebin kurucu metinlerini ihtiva eden zâhiru'r-rivâye'deki görüşü aktarmak için *Bezzâziyye* metnini tercih etmiştir. Bu durum *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* metnine gösterilen güven ve itibarın diğer bir örneğini teşkil etmektedir.

III.VII. *el-Fetâva'l-Hindiyye (el-Fetâva'l-Âlemgîriyye)* Eserindeki Atıflar

el-Fetâva'l-Âlemgîriyye metni, Hindistanlı Sultan Evrengîzîb'in, sultanlığı (m. 1658-1707) döneminde vermiş olduğu emirle, bir Hint ulema heyeti tarafından telif edilmiştir. Eserin yazılma amacı fıkıh kitaplarındaki önemli meselelerin kazâ ve fetvaya esas teşkil edecek şekilde tasnif edilerek, düzenlenmesidir. Hanefi mezhebinin muteber kaynaklarından istifade ile miladi 1664-1672 yılları arasında telif edilen bu eserin, alimler heyeti başkanlığını Burhânîpûrlu Şeyh Nizâm (v. 1090/1679) yapmıştır.²¹⁶

Mezkûr metinde, *Bezzâziyye* sahibine çok sayıda atıf yapılmaktadır. Atıflardan ukûbât mesaili ile ilişkili olarak tespit ettiğimiz birkaç tanesi şu şekildedir:

“Birbirine hasım olan iki kişi, kâdînin huzurunda birbirine sövmüştür. Bu durumda kâdî, aynı cürümü tekrarlamamaları için isterse, bunları hapsedebilir veya tazir edebilir. Eğer affederse bu da güzel bir iştir. Ve eğer iki hasımdan birisi, kâdînin yanında diğerine söverse, sövülenin talebi olmadan, kâdî, söven kişiyi tazir etmemelidir. Ancak söveni, yaptığı işten menetmelidir. Bir adam insanlara sövüyorsa, eğer bir kere

²¹³ Şeyhîzâde Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mültekâ'l-ebhur*, 2/640.

²¹⁴ Şeyhîzâde Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mültekâ'l-ebhur*, 2/689.

²¹⁵ Bkz: Şeyhîzâde Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mültekâ'l-ebhur*, 2/688-689.

²¹⁶ Ahmet Özel, “el-Âlemgîriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/365-366.

yaptığı bir işse nasihat edilir, ancak farklı kereler de sövme fiilini yapmışsa, bu suçu terk edene kadar darp edilir ve hapsedilir. *Bezzâziyye*'de böyle nakledilmiştir. En iyisini Allah bilir.”²¹⁷

Buradaki mesele zinciri, metnin edebü'l-kâdî bölümünde hapis ve mülâzemet ile ilgili bâbında geçmektedir. Hatta ilgili bâbın hâtimesi, örnek farâzî olaylar içeren bu mesele zinciri ile yapılmaktadır. Bu yer neredeyse aynı lafızlarla, *Bezzâziyye*'nin edebü'l-kâdî bölümünde geçmektedir.²¹⁸

Metinde geçen, diğer bir aktarım örneği ise şu şekildedir:

“İki kişinin bir adamdan alacağı vardır. Bu alacaklılardan bir tanesinin alacağı, diğerinin alacağından daha fazladır. Alacağı daha az olan kişinin, borçlu kişinin hapsini isteme hakkı vardır. Bu durumda alacağı çok alan kişi, alacağı daha az olan kişinin rızası olmaksızın, borçlu kişinin serbest bırakılmasını isteyemez. İki alacaklı da borçlu kişinin hapsedilmesine razı olmuşsa, sonrasında bunlardan biri tek başına borçlunun serbest bırakılmasını isteyemez. *Bezzâziyye*'de böyle nakledilmiştir.”²¹⁹

Bu kısımda, önceki alıntıda olduğu gibi, *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*'nin aynı bölüm ve babında geçmektedir. Bu mesele kâdînin borcunu haksız yere ödemeyen borçluya vermesi yaraşan cezalar konusu bağlamında örnek olarak zikredilmiştir. Bundan sonra ise, kâdînin borçluya hangi cezaları vermesinin uygun olmayacağı ile ilgili bir bahse geçilmiştir.

İki mezkûr örnek atfında, doğrudan ukûbât konuları ile ilişkili olmasa da içeriklerinde borç ödememe ve sövme suçları ve de hapis cezasının geçmesi ile dolaylı olarak ilişkili bir hale geldikleri değerlendirilebilir.

III.VIII. Haskefi'nin (v. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-muhtâr* Eserindeki Atıflar

Alâüddîn Muhammed b. Alî el-Haskefi ed-Dımaşkî hicri 1025 yılında Şam'da doğmuştur. Hasankeyfli bir aileye mensup olduğu için Haskefi nisbesi ile anılmaktadır. Müderrislik, müftülük, kâdîlik gibi önemli vazifeler icra etmiş; İstanbul, Şam, Hama, Remle, Kudüs gibi şehirlerde bulunmuştur. Zamanının önde gelen alimlerindendir. *ed-Dürrü'l-muhtâr* isimli eseri Timurtâşî'nin (ö. 1004/1595) *Tenvîrü'l-ebşâr* metnine yapmış olduğu bir şerhtir. Rağbet gören bu şerhe yönelik çeşitli hâşiyeler kaleme alınmıştır.²²⁰

²¹⁷ Ulemâ Heyeti, *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye el-ma'rûfe bi'l-fetâva'l-Hindiyye* (Mısır/Bûlâk: el-Matba'atü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1310), 3/420.

²¹⁸ Bkz: Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 1/546.

²¹⁹ Ulemâ Heyeti, *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye el-ma'rûfe bi'l-fetâva'l-Hindiyye*, 3/414.

²²⁰ Ahmet Özel, “Haskefi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/387.

ed-Dürrü'l-muhtâr metninde *Bezzâziyye*'ye yönelik çok sayıda atıf vardır. Bunlardan ukûbât mesâili bağlamında olan bazı örnekler şu şekildedir:

“*Bahr*’da mal ile tazir konusunda *Bezzâziyye*’de şöyle nakledilmiştir: Mal ile tazir cezası vermenin câiz olduğu söylenilmiştir (قيل). Ve bunun manası suçlunun malından bir kısmının, onu zecr etmek için bir müddet alıkonulmasıdır. Sonrasında bu mal ona geri iade edilir. Ancak kâdî, suçlunun tevbe etmesinden ümidini keserse, almış olduğu malı uygun gördüğü bir yere sarf eder.”²²¹

Tenvîr sahibi tazir cezalarının neler olabileceğinden bahsettiği bir kısımda, mal ile tazir cezasının Hanefi mezhebinde olmadığını ifade etmektedir. Haskefî ise bu kısmı şerh ederken söz konusu hükmün *el-Bahrü'r-râ'ik* metninde geçtiğini ve aynı metinde *Bezzâzî*’den naklen mezkûr atfın da geçtiğini ifade etmektedir. Akabinde *el-Müctebâ*’dan, mal ile tazir cezasının nübüvvetin ilk dönemlerinde olduğu ancak sonra nesh edildiği bilgisini aktarmaktadır.²²² Anlaşılabacağı üzere Haskefî, konu ile ilgili şerhini, ihtilafları aktarmak suretiyle yapmıştır.

Tenvîr sahibi tazir cezalarını tadâd ederken, zina eden kişilere, o esnada şahit olan kişinin, kötülüğü engellemek için nasıl tepki vereceği ile ilgili bir meseleye de değinmektedir. Haskefî buradaki meseleyi şerh etmek için *Münye*, *Bahr*, *Nehr* ve *Vehbâniyye* gibi çeşitli kitaplara atıflarda bulunmaktadır. Bu bağlamda Haskefî, *Bahr*’da geçen bir hususa, *Nehr* sahibinin *Bezzâziyye*’de konu ile ilgili aktarılan hüküm ile cevap verdiğini ifade etmektedir. Buna göre *Bahr*’da, kişinin yabancı (أجنبية) bir kadını gönüllü olarak başkasıyla zina ederken gördüğünde, zina fiilini engellemek için, öncelikli olarak bağırma ve darb gibi katl dışında başka bir yol kullanması gerektiği, ancak kişinin kendi mahremi ya da karısı gibi birisini gönüllü şekilde başkasıyla zina ederken gördüğünde, o an için ve engelleme amaçlı olarak katlin mutlak olarak helal olduğu ifade edilmiştir. *Nehr* sahibi ise, yabancı (أجنبية) kadın için geçerli olan zinanın engellenmesi için öncelikli olarak katle değil de başka yollara başvurma zorunluluğunun, kişinin mahremi veya zevcesine karşı da geçerli olduğunu *Bezzâziyye*’ye atıf yaparak ifade etmiştir.²²³ Bu çerçevede hem *Nehr* sahibinin hem de bu şekilde bir aktarımda bulunan Haskefî’nin, *Bezzâziyye*’ye olan itimadını göstermektedir.

Haskefî’nin ukûbât mesâili bağlamında başka bir atfı da *Bezzâziyye*’nin ikrâh bölümünedir. Şerhinin sirkat bölümünde, hırsızın hırsızlığını ikrâr etmesi için ikrâh edilmesi meselesinde, *et-Tecnîs* ve *es-Sirâciyye* gibi metinlerden hırsızın ikrâh edilmesinin şer’e uygun olmadığı görüşünü aktarmaktadır. *et-Tecnîs* metninden ikrâr için ikrâhın kötü bir iş olduğunun ifade edildiği İsam b. Yusuf

²²¹ Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîru'l-ebâr ve câmi'u'l-bihâr*, thk. Abdü'l-mün'im Halîl İbrâhîm (Lübnan/Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002), 316.

²²² Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîru'l-ebâr ve câmi'u'l-bihâr*, 316.

²²³ Bkz: Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîru'l-ebâr ve câmi'u'l-bihâr*, 316.

anekdotunu²²⁴ aktardıktan hemen sonra, ikrâhın cevazına yönelik kaviller bulunan metinlere atıf yapmaktadır. Bunların arasında birinci sırada *Bezzâziyye*'yi zikretmekte ve şöyle demektedir: “*Bezzâziyye*'nin ikrâh bölümünde ise şöyle denilmektedir: Meşayıhten, hırsızın hırsızlığını ikrâr etmesi için ikrâh edilmesine fetva verenler vardır. Hasan'dan şöyle nakledilmiştir: Hırsızlığını ikrâr etmesi için hırsızın kemiği görünmediği sürece darp edilmesi helaldir.”²²⁵ Haskefî mesele bağlamında ikrahın cevazına kâil olan görüşleri başka kaynaklardan da aktarmış; *Nehr* sahibinin, her iki tarafında kendi zamanına ve şartlarına göre tavır aldığına değeriendirilmesi gerektiğini ifade ettiğı yorumuyla, meseleyi hitama erdirmiştir.²²⁶

III.IX. Şürünbülâlî'nin (v. 1069/1659) *Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm Eserindeki Atıflar*

Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr eş-Şürünbülâlî hicri 994 yılında Mısır'da doğmuştur. Ezher'de müderrislik yapmış olup, müteahhirin dönem Hanefi alimleri arasında seçkin bir yeri vardır. Şürünbülâlî'nin *Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm* isimli eseri, Molla Hüsrev'in Osmanlı medreselerinde uzun seneler tedris edilen *Düreri'l-hükkâm fî şerhi Ğureri'l-ahkâm* isimli şerhine yazdığı bir hâşiyedir.²²⁷

Şürünbülâlî hâşiyeye metninde pek çok kez *Bezzâziyye*'ye atıf yapmaktadır. Bunlardan tespit edebildiğimiz birkaç tanesi ukûbât mesâili bağlamındadır. Mesela Şürünbülâlî, metninin tazir faslında tazir cezalarının neler olduğunu açıkladığı bir kısımda, *Bahr*'da *Bezzâziyye*'ye atıf yaparak nakledildiğini belirterek, mal ile tazir cezası vermedeki vasfın suçlunun malının, suçlunun zecr edilmesi için alıkonulması olduğunu ifade etmiştir.²²⁸ Anlaşılabacağı üzere mal ile tazir cezası hakkında *Bezzâziyye*'de nakledilen görüşe pek çok Hanefi müellifi gibi, Şürünbülâlî de atıf yapmaktadır.

Hâşiyeye metninde *Bezzâziyye*'den yapılan diğeri bir aktarım örneğı ise şu şekildedir:

“*Bezzâziyye*'de ise şöyle geçmektedir: Başkasının dişini koparma (قلع) suçunu işleyen kişinin dişi, koparılarak alınmamalıdır. Diş etine ulaşıncaya kadar, dişi eğlenmelidir. Ve böylece diş eti dışındaki diş düşmüş olur. Suçlunun dişi çekilirse (عزع) de caiz olur. Egeleme işi, suçlunun diş etine zarar gelmemesi için uygulanan bir tedbirdir.”²²⁹

²²⁴ Bu anekdot *Bezzâziyye*'nin sirkat bölümünde de aktarılmaktadır. (Bkz: *Bezzâzî, el-Fetâva 'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/552.)

²²⁵ Haskefî, *ed-Dürri 'l-muhtâr şerhu Tenvîru 'l-ebşâr ve câmi 'u 'l-bihâr*, 322.

²²⁶ Bkz: Haskefî, *ed-Dürri 'l-muhtâr şerhu Tenvîru 'l-ebşâr ve câmi 'u 'l-bihâr*, 322.

²²⁷ Şevket Topal, “Şürünbülâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/274-276.

²²⁸ Molla Hüsrev - Ebü'l-İhlâs Hasen b. ‘Ammâr eş-Şürünbülâlî, *Düreri'l-hükkâm şerhu Ğureri'l-ahkâm (ve bihâmişihî hâşiyetü Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm)* (Dâru İhyâi 'l-Kütübi 'l-'Arabiyye, ts.), 2/75.

²²⁹ Molla Hüsrev - Şürünbülâlî, *Düreri'l-hükkâm şerhu Ğureri'l-ahkâm (ve bihâmişihî hâşiyetü Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm)*, 2/96.

Alıntının bulunduğu bağlamda, Şürünbülâlî diş kırma suçlarında kısas cezası ve keyfiyeti hakkında açıklamalar yapmaktadır. Şöyle ki; *Dürer* ve *Ğurer* sahibi Mola Hüsrev, başkasının dişine vurarak koparan (قلع) kimsenin, dişinin kısas olarak koparılacağını (قلع) söylemiştir. Şürünbülâlî ise hâşiyesinde, Molla Hüsrev'in dişin kısas edilmesi meselesini mutlak olarak ifade ettiğini, ancak meselenin keyfiyetinde ihtilaf olduğunu belirtmektedir. Bu doğrultuda *et-Tebyîn* metninde dişin kısas olarak koparılmasının suç ve ceza arasındaki denklige zarar verebileceği sebebiyle, dişin kısas edilirken eğe ile diş köküne kadar törpülenmesi gerektiğinin ifade edildiğini aktarmaktadır. Şürünbülâlî bu ifadenin *Nihâye* metninde de *Zahîre* ve *Mebsût* metinlerine dayandırılmak suretiyle aynı şekilde geçtiğini belirtmiştir.²³⁰ İşte bu noktada Bezzâziyye'den mezkûr alıntıyı yaparak adeta *Dürer* sahibi ile diğer mezkûr metinlerin ulemasının arasında orta bir yol bulmuş vaziyettedir. Zira Bezzâziyye'de aktarılan görüşe göre dişi çekmek de (نزع) uygundur, ancak eğe kullanılması suçluya fazladan zarar verip zulmedilmemesi için daha güvenli olacaktır. Şürünbülâlî meselenin diş kırma (كسر) suçu ile ilgili olan yerinde ise yine Bezzâziyye'ye şu şekilde atıf yapmaktadır: “Bezzâziyye'de ise şu şekildedir: Kâdî İmâm demiştir ki; dişin bir kısmının enlemesine²³¹ kırılması durumunda ancak eğe kullanılarak kısas tatbik edilir. Eğer diş boylamasına kırılmışsa kâdî tarafından takdir edilecek bir ceza (حكومة) vardır.”²³² Anlaşılacağı üzere dişe vurulması sonucunda kırma suçu gerçekleşirse verilecek olan cezanın bir ayrıntısı da Bezzâziyye'den naklen ifade edilmekte ve ilgili mesele bu atıfla sonlandırılmaktadır.

Sonuç olarak, Şürünbülâlî'nin de Bezzâzi'nin fetâvâsına ukûbât bağlamında önem atfettiği ve muteber gördüğü değerlendirilebilir.

III.X. İbni Âbidîn'in (v. 1252/1836) Eserlerindeki Atıflar

İbni Âbidîn'in tam ismi Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkî şeklindedir. Son dönem Hanefi alimlerinin önde gelenlerindendir.²³³ Bezzâzi'nin fetâvâ eserine çok sayıda atıf yapan müellifler arasındadır. Ukûbât bahisleri kapsamında Bezzâzi'ye atıf yaptığı tespit edilen eserlerinden biri *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*'dır.

²³⁰ Bkz: Molla Hüsrev - Şürünbülâlî, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Ğureri'l-ahkâm (ve bihâmişihî hâşiyetü Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm)*, 2/96.

²³¹ Hâşiyede burası “مرض” kelimesi ile ifade edilmiştir. Ancak aynı meselenin Bezzâziyye metninde geçen yerinde (Bkz: Bezzâzi, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 2009, 2/510.) en anlamına gelen “عرض” kelimesi vardır. Hâşiyede bir hata olduğunu düşündüğümüz için alıntının esas kaynağını esas alarak tercüme ettik.

²³² Molla Hüsrev - Şürünbülâlî, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Ğureri'l-ahkâm (ve bihâmişihî hâşiyetü Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm)*, 2/96.

²³³ Ahmet Özel, “İbn Âbidîn, Muhammed Emîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/292.

Reddû'l-muhtâr, Timurtaşî'nin (v. 1004/1596) *Tenvîrû'l-ebâr* adlı fîrû metnine, Alâeddin el-Haskefî'nin (v. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-muhtâr* ismiyle yazdığı şerhin haşiyesi olmaktadır. İbni Âbidîn bu haşiyesini yazarken neredeyse tüm temel Hanefî kaynaklarından istifade etmiş, ayrıca diğer mezheplerin başlıca eserlerini de kullanmıştır.²³⁴ Eserde ukûbât bahisleri kapsamında, *el-Fetâvâ*'nın hudûd, sirkat ve ikrâh kitaplarına yönelik atıflar yapıldığı tespit edilmiştir. Mesela Bezzâzî'nin metninin hudûd kitabına yapılan bir atıf şu şekildedir: "Bezzâzî'de 'mal ile tazir caiz görülmüştür' denilmektedir. Ancak bunun manası şudur ki; kişinin malı onu zecr için tutulur, sonra geri iade edilir."²³⁵ Öte yandan ikrâh kitabına da şu şekilde atıf yapılmıştır: "Bezzâzî'nin ikrâh kısmında şu şekilde geçmektedir: Suçludan ikrâh ile ikrâr alınmasına yönelik fetva veren alimler olmuştur. Hasan'dan suçlunun, suçunu ikrâr etmesi için kemiği görülmedikçe darb edilmesini helal gördüğü nakledilmiştir."²³⁶

Öte yandan İbni Âbidîn'in *el-'Ukûdû'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye* isimli eserinde de *Bezzâzîyye*'ye yönelik atıflar vardır. Bu eser esasında Şam müftüsü Hâmid b. Ali el-İmâdî *ed-Dımaşkî*'ye (v. 1171/1757) aittir. İbni Âbidîn eserin çok güvenilir bir kitap olduğunu ancak tertibini güzel bulmaması, tekrarların mevcut olması ve çokça bilinen mesâile yer verilmesi gibi sebeplerden ötürü ihtisar edip yeniden düzenlediğini ifade etmektedir.²³⁷ Eserde *el-Fetâvâ*'nın kitâbü'l-cinâyât bölümüne şöyle örnek bir atıf tespit edilmiştir:

"(Sorulmuştur ki;) Bir kişi, diğer kişinin vücudunun yan organlarına asa ile vurmuştur. Ve vurulan kişi bundan ötürü vefat etmiştir. Olayın gerçekleşmiş olduğu sabit olduktan sonra, öldüren kişinin hükmü ne olur? (Cevap): (...) Bu cevabın benzeri *Bezzâzîyye*'de de geçmektedir. *Bezzâzîyye*'deki ibare şu şekildedir: Öldürmelerde ve yaralamalarda sadece kasıt sebebi ile vacip olan tazminler kâtilin malından alınır. Hataen olan öldürme ve yaralamalarda ise tazmin âkilenin üzerinedir. Şibh-i amd yoluyla olan öldürmelerde tazmin âkilenin üzerinedir. Yaralamalarda ise tazmin diyet miktarına kadar ulaşsa bile katilin malından alınır."²³⁸

Anlaşılabileceği üzere soru-cevap usulü kaleme alınan fetva eserinde somut bir olay sorusu zikredilmiş, sonrasında müellif cevabı ortaya koyarken çeşitli müellifler ve eserlerinden istifade etmiş ve ilgili olayın *Bezzâzî*'de geçen çerçevesini de aktarmıştır.

²³⁴ Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn", 19/292.

²³⁵ Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî *ed-Dımaşkî* İbni 'Âbidîn, *Hâşiyetü İbni 'Âbidîn Reddû'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Daru'l-fikr, 1992), 4/61.

²³⁶ İbni 'Âbidîn, *Hâşiyetü İbni 'Âbidîn Reddû'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*, 4/87.

²³⁷ Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn", 19/293.

²³⁸ Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî *ed-Dımaşkî* İbni 'Âbidîn, *el-'Ukûdû'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye* (Daru'l-ma'rife, ts.), 2/247.

SONUÇ

Bu çalışma, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* metninde ukûbât bahislerini inceleyerek, hem müellifin yaşamış olduğu hicri VIII. ve IX. asırlara fikhî anlamda ışık tutmaya çalışmış, hem de suç ve ceza meselelerinin mezhep sürekliliği içerisinde nasıl aktarıldığını “fetâvâ” adıyla meşhur olmuş bir metin üzerinden keşfetmeye gayret etmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde ifade edilen Bezzâzî'nin yaşadığı dönemin tarihi, siyasi ve toplumsal arka planı, fetâvâ metninin suç ve ceza meseleleri ile ilgili olarak Hanefi literatürde temayüz etmesine önemli bir etken teşkil etmiştir. Çünkü müellifin aktardığı fetva ve hükümler, yaşadığı dönemde gerçekleşen çeşitli fitne ve karışıklıkların izlerini taşımaktadır. Öte yandan çalışmanın ikinci bölümündeki içerik incelemesinde anlaşılabileceği üzere *Bezzâziyye* müellifi, kendisinden önceki alimler ve metinlerden tevarüs ettiği pek çok fetva ve görüşü aktarmış, bunun yanında kendi tercih ve görüşlerini de açık veya kapalı suretlerde aktarmıştır. Bu noktada, kendisinden atıflarda ve iktibaslarda bulunan müelliflerin ve metinlerin sadece bir bilgi aktarımından ibaret olmadığı, aynı zamanda Bezzâzî'nin bilinçli tercihleri olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bilinçli tercihler vesilesi ile Bezzâzî'nin, kendi görüşlerini tahkim ettiği ve kendi dönemine bir söz söyleme ve yol gösterme gayretinde olduğu değerlendirilebilir. Nihayetinde çalışmanın üçüncü bölümünde yapılan literatür taraması ise, fetâvâ türünde bir metin olarak *Bezzâziyye*'nin ukûbât mesâili açısından sonraki Hanefi metinlere asırlar boyu devam edecek önemli bir katkı yaptığını ifade etmiştir. Zira, atıf ve iktibasların incelemesinde âşikâr olduğu üzere, içeriğindeki bazı meseleler sonraki metinler tarafından tekrar tekrar aktarılmaya ve diğer alimlerin görüşleriyle kıyas edilmeye değer bulunmuştur.

Fıkhi hükümlerin kâmil ve muhtasar bir şekilde ifade edilmesi iddiasını taşıyan *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* metni, fetvaların vurgulu tema olarak yansıtıldığı, ayrıca zikredilen tasvir, tanım, tasnif, anekdot ve tartışma gibi çeşitli unsurlarla fetvaların teorik zeminin de keşfedilebildiği bir metin olmuştur. Ayrıca mezhep imamlarının, kurucu dönemden sonra yaşamış olan fakihlerin ve telif edildiği dönemin alimlerinin görüşlerini aynı anda içerebilecek ölçüde büyük bir kapsama sahip olduğunun da altı çizilmelidir. Tüm bu görüşler çeşitli tartışmalar ve ihtilaflar üzerinden birbirleriyle ilişkilendirilebilmiş ve Bezzâzî'nin görüşleri ile beraber satırlara aktarılmıştır. Bu durum, ‘*Bezzâziyye* metninde mezhep düşüncesinin somutlaşması’ olarak değerlendirilebilir. Çünkü Bezzâzî bu üslubuyla suç ve ceza meselelerinin mezhep içerisindeki seyrini de göstermekte ve kendi görüşlerini bu seyrile irtibatlı olarak sunmaktadır. Mezhep geleneği içerisinde konuşmak Bezzâzî'nin önemini ve fetâvâ metninin etkililiğini bugünlere kadar taşımasında önemli bir vesile olmuştur. Ayrıca bu durum yaşamış olduğu hicri dokuzuncu yüzyıl içerisinde mezhep düşüncesinin önemine de işaret etmektedir.

Fürû sistematiğinde yazılan fetva metinlerinin, mahzâ soru-cevap usulünde yazılmış fetva metinlerine göre farklı bir mahiyetinin olduğu *Bezzâziyye*'nin mezkûr niteliklerinden ötürü âşikâr olmuştur. Bu noktada ifade edilmelidir ki; *Bezzâziyye*'nin sahip olduğu bu metinsel nitelikler *el-Fetâva's-Sirâciyye*, *Fetâvâ Kâdîhân* ve *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* gibi fetâvâ ismiyle meşhur olmuş ve fürû sistematiğinde yazılmış başka fetva metinleri için de geçerlidir. Ayrıca soru-cevap usulü veya fürû sistematiğinde yazılmış her türlü fetva metinleri, zaten fetva faaliyetinin yapısı gereği pratik hayatın etkilerinin en kolay tespit edilebildiği tarz da metinlerdendir. Dolayısıyla ukûbât bağlamında yapılan bu inceleme faaliyetinin, *Bezzâziyye* tarzında yazılmış diğer fetâvâ isimli metinler başta olmak üzere, fetva metinleri üzerinde yapılmasının önemli bir faaliyet olabileceği ifade edilmelidir. Zira bu metinlerde, suç ve ceza gibi fert, toplum ve devlet içerisinde fazlasıyla hassas ilişkilere sahip bir alana dair keşfedilecek bulgu ve çıkarımlar, Hanefî mezhebinin ukûbât konularındaki hükümlerinin daha iyi anlaşılmasına ve yeni meseleler ile ilgili de mezhep geleneği içerisinde kalarak üretilecek cevaplara vesile teşkil edebilir.

KAYNAKLAR

- Akgündüz, Ahmet. “Dede Cöngü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/76-77. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Atar, Fahrettin. “Fetva”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bağdâdî, İsmail Paşa el-. *Hediyyetü'l-‘ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Müessesetü't-Târîhi'l-‘Arabî / Daru İhyâi't-Türâsi'l-‘Arabî, ts.
- Bardakoğlu, Ali. “Ceza (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/470-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Başoğlu, Tuncay. “Ta‘zîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/198-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Bayram, İbrahim. *Hâfızuddîn Muhammed el-Bezzâzî hayatı ve el-Fetâvâ adlı eseri ışığında fikhî görüşleri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Bezzâzî, Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî. *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Koleksiyonu, 00245, 444 yk., 27 st.
- Bezzâzî, Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî. *Fetâvâ'l-Bezzâziyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Koleksiyonu, 00135.
- Bezzâzî, Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî. *Muhtasar fî Beyâni Tarîfatî'l-Ahkâm*. Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK Koleksiyonu, 2936.
- Bezzâzî, Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Harizmî. *Muhtasar fî Beyâni'l-Tarîfatî'l-Ahkâm*. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Koleksiyonu, BY0000002342, 394 yk.
- Bezzâzî, Hâfızuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yûsuf el-Kerderî el-Berîkînî el-. *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye ev el-câmi'u'l-vecîz fî mezhebi imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*. thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî. Lübnan/Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1. Basım, 2009.
- Bezzâzî, Hâfızuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-. *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*. 2 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1321.
- Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yûsuf el-. *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*. thk. Mahmûd Matrâcî. Diyubend (Deoband): Mektebetü'l-ittihâd, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*. ed. Kemal Yıldız. thk. Abdullah Kahraman. İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2. Basım, 2017.
- Cezâ'irî, Muhammed b. Ahmed el. *Risâle ale Meseleti min Kitâbü'd-Da'va*. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1462/2.

- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Dede Cöngi, Kemâleddin İbrâhim b. Bahşi. *Şer'î siyaset (es-siyâsetü's-şer'îyye)*. çev. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2019.
- Dimeşkî, Hayruddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî ed-. *el-A'lâm*. Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Ebüssuûd Efendi. *Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları (Fetâvâ-yı Ebüssu'ûd Efendi)*. thk. Ahmed Akgündüz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- Gökbulut, Hasan. "Kâfiyeci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/154-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Halebî, Ebü'l-Velîd Lisânüddîn İbnü's-Şihne Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-. *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*. Kâhire: el-Bâbî'l-Halebî, 2. Basım, 1973.
- Halebî, Muhammed b. Ömer el-. *Terceme-i Menâkıbî'l-İmâmi'l-A'zam li'l-Bezzazi*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, 02615.
- Hanefî, Sirâceddin Muhammed b. Ömer el-Halebî el-. *Terceme-i Menakıb-i İmam-ı A'zam*. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa Koleksiyonu, 822.
- Haskefî, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-. *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîru'l-ebâr ve câmi'u'l-bihâr*. thk. Abdü'l-mün'im Halîl İbrâhîm. Lübnan/Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2002.
- İbn Arabşah, Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed. *'Acâibü'l-makdûr fî ahhâri't-Teymûr*, 1817.
- İbni 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *el-'Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*. 2 Cilt. Daru'l-ma'rife, ts.
- İbni 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Hâşiyetü İbni 'Âbidîn Reddû'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-fikr, 1992.
- İbni Nuceym el-Mısırî, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed vd. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu kenzi'd-dekâik ve minhâtü'l-hâlik ve tekmiyetü't-Tûrî*. 8 Cilt. Dâru'l-kitâbî'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- İbnu Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm. *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu kenzi'd-dekâik*. thk. Ahmed 'İzzü 'Înâye. 3 Cilt. Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2002.
- İpşirli, Mehmet. "Ehl-i Örf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/519-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâdîhân, Fahrüddîn Ebü'l-Mehâsin Hasen b. Mansûr. *Fetâvâ Kâdîhân fî mezhebi imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*. 3 Cilt. Lübnan: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1. Basım, 2009.
- Kafalı, Mustafa. *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ûd el-. *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fî tertibi's-şerâ'i'*. thk. Ali Muhammed Mu'avvîd - Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2. Basım, 2003.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî'l-kütübî ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1941.

- Kaya, Eyyüp Said. “Nevâzil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu‘cemü’l-müellifin*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Müsennâ / Daru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.
- Kerderî, Muhammed ibn Muhammed el-. *İmâm-ı A‘zam Ebû Hanîfe radiyallâhu anh’in Menkîbeleri*. çev. Muhammed b. Ömer Halebî. thk. Mustafa S. Kaçalın. 2 Cilt. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010.
- Konukçu, Enver. “Berke Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer‘iyye*. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2017.
- Kudûrî, Ebu’l-Hüseyin Ahmed b. Ebû Bekir el-. *Muhtasar’ul-Kudûrî*. thk. Kâmil Muhammed Muhammed ‘Avîda. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1997.
- Kudûrî, Ebu’l-Hüseyin Ahmed b. Ebû Bekir el-. *Muhtasar’ul-Kudûrî*. çev. Soner Duman - Osman Güman. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Leknevî, Ebu’l-Hasenât ‘Abdülhay el-Leknevî el-. *el-Câmi ‘u’s-sağîr ve şerhuhu en-nâfi ‘u’l-kebîr*. Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1985.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay el-. *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*. thk. Ahmed ez-Zü‘bî. Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Erkam İbni Ebi’l-Erkam, 1998.
- Mar‘aşlî, Yusuf Abdurrahman el-. *Masâdiru’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye el-Kısmü’s-sâlis: el-Fıkhu’l-Hanefî Usûlen ve Fûrû‘an*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2020.
- Mergînânî, Ebu’l-Hasen Burhânüddîn ‘Alî b. Ebî Bekr el-. *el-Hidâye şerhu bidâyeti’l-mübtedî*. thk. Sâid Bektâş. 7 Cilt. Medine: Dâru’s-sirâc, 2019.
- Mevsîlî, Ebü’l-Fazl Mecdüddîn ‘Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *el-İhtiyâr li ta’lîli’l-Muhtâr*. Kâhire-Beyrut: Matba‘atü’l-Halebî - Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1937.
- Meydânî, Abdülgani el-Guneymî el-Meydânî. *Açıklamalı el-Lübâb fî Şerhi’l-Kitâb Tercümesi*. çev. Okan Kadir Yılmaz. Yasin Yayınevi, ts.
- Molla Hüsrev - Şürünbülâlî, Ebü’l-İhlâs Hasen b. ‘Ammâr eş-. *Dürrerü’l-hükkâm şerhu Ğureri’l-ahkâm (ve bihâmişihî hâşiyetü Ğunyetü zevi’l-ahkâm fî buğyeti Düreri’l-hükkâm)*. Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabîyye, ts.
- Muhammedî, ‘Abdurrahmân Ahmed ‘Abd el-. “Erba‘u mesâile fıkhiyye min Tercihâtî’l-İmâmi’l-Bezzâzî (t. 824h) fi’l-büyû‘i min kitâbihi’l-fetâval-Bezzâziyye”. *Mecelletü Külliyyeti Dâri’l-‘Ulûm* 36/119 (01 Şubat 2019), 873-922. <https://doi.org/10.21608/mkda.2019.124480>
- Nesefî, Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn ‘Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kenzü’d-Dekâik*. thk. Sâid Bektâş. Daru’l-Beşa’iri’l-İslamiyye - Dâru’s-sirâc, 2011.
- Özcan, Tahsin. “Şeyhîzâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/86. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özel, Ahmet. “Bezzâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/113-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özel, Ahmet. “el-Âlemgîriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/365-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Özel, Ahmet. “Haskefî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özel, Ahmet. “İbn Âbidîn, Muhammed Emîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özel, Ahmet. “İbn Nüceym, Zeynüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/236-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özel, Ahmet. “İbnü’l-Deyrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/15-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özen, Şükrü. “İbnü’ş-Şihne, Lisânüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Saray, Mehmet. “Altın Orda Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/538-540. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Semerkandî, ‘Alâ’uddîn es-. *Tuhfetü’l-fukahâ*. Lübnan/ Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2. Basım, 1994.
- Semerkandî, Ebû’l-Leyş Naşr b. Muhammed es-. *‘Uyûnü’l-Mesâil*. thk. Salâhuddîn en-Nâhî. Bağdat: Matba‘atü Es‘ad, 1966.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-. *el-Mebsût li’s-Serahsî*. thk. Heyet. 31 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Ma‘rife, ts.
- Serinsu, Ahmet Nedim. “İbn Nüceym, Sirâceddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/235-236. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan eş-. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Lübnan/Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şeyhîzâde Damad Efendi, ‘Abdullâh b. Muhammed b. Süleymân. *Mecma‘u’l-enhur fî şerhi Mülteka‘l-ebhur*. Beyrut/Lübnan: Daru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafâ b. Halîl. eş-Şakâiku’n-Nu‘mâniyye fî ‘ulemâi’d-Devleti’l-‘Osmâniyye. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, ts.
- Topal, Şevket. “Şürünbülâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ülemâ Heyeti. *el-Fetâva’l-‘Âlemgiriyye el-ma‘rûfe bi’l-fetâva’l-Hindiyye*. Mısır/Bûlâk: el-Matba‘atü’l-Kübrâ’l-Emîriyye, 2. Basım, 1310.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2001.
- Yakubovskiy, A. Yu. *Altın Ordu ve Çöküşü*. çev. Hasan Eren. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1976.
- Yuvalı, Abdülkadir. “İbn Arabşah, Şehâbeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/314-315. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zühaylî, Vehbe b. Mustafâ ez-. *el-Fıkhu’l-İslâmî ve edilletühu*. Dâru’l-Fikr, 12. Basım, ts.
- el-Hulâsatü’l-Bezzâziyye*. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu, B2766, I+62+I yk.

Hülâsatü'l-Bezzâziyye. Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Nuri Efendi Koleksiyonu, 00187-001, 1-31 yk.

Muhtasaru'l-Fetâva'l-Bezzâziyye. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Koleksiyonu, 00417, 85 yk.

